Cicero, Marcus Tullius
De legibus, libri tres

BIBLIOTHECA
SCRIPTORVM GRAECORVM ET ROMANORVM
TEVBNERIANA

J. Adamson
27. IV. 38

M. TVLLIVS CICERO

DE LEGIBVS LIBRI TRES

EDIDIT

C. F. W. MVELLER

LIPSIAE
IN AEDIBVS B. G. TEVBNERI

1228

M. TULLII CICERONIS
DE LEGIBUS LIBRI TRES

DE LEGIBUS

LIBER PRIMUS.

ARGUMENTUM.

Cicero postquam sex libris de re publica scriptis, quem ad modum sibi res publica constituenda ac regenda esse videretur, explicavit Platonis maxime exemplum secutus, hoc eodem auctore totidem libris etiam de legibus, quae in civitate a se constituta obtinendae essent, quae sua esset sententia, aperire voluit. Quod argumentum ita persecutus est, ut in colloquio, quod fingit se cum Quinto fratre et Attico suo a. u. 702 aut 703 ineunte habuisse, eum locum pertractaret. Eorum tamen librórum non manserunt nisi tres, eique non integri et librariorum erroribus valde corrupti. Et in primo quidem libro Cicero praemisso prooemio primum naturam iuris explicat eamque ab hominis natura repetit, deinde considerat, quibus legibus civitas regi debeat, denique haec tractat, quae composita et discripta erant iura et iussa populorum, in his etiam populi Romani ius, quod civile dicitur (cap. 5). In hac autem disputatione usus est philosophorum more, non veterum illorum Socraticorum, Academicorum et Peripateticorum, sed eorum, qui quasi officinas instruxerunt sapientiae. Nam, quae veteres illi fuse ac libere disputare consueverant, ea Ciceronis temporibus, in primis a Stoicis, articulatim distincta dicebantur, quod negabant satis fieri huic de legibus loco posse, nisi separatim de singulis capitibus disputaretur (cap. 13). Primus liber tamquam fontes omnium legum omnisque iuris aperit et ultimam legem dicit esse mentem dei optimi maximi omnia ratione iubentis et vetantis, a qua hominum vera lex proficiscatur, quae sit ratio sapientis, apta ad iubendum et vetandum (conf. lib. II 4). Atque hoc est argumentum huius libri, eamque scholam certis capitibus distinguit. Primum igitur docet a deo, cuius numine ac mente omnia regantur, praeclara quadam condicione generatum esse hominem; praeter alia enim bona soli ex omnium animantium generibus ac naturis attributam esse rationem, quae cum adoleverit atque perfecta sit, sapientia nominetur, ut homini cum deo rationis societas sit et, quia ratio lex sit, communio iuris et quasi quaedam adgnatio, quod a deo ratio sit ingenerata (cap. 7—9). Deinde ostendit (cap. 10, 11) hominum inter ipsos esse prop-

ter summam similitudinem et aequalitatem summam societatem coniunctionemque; ex quo efficitur tertium, ad participandum alium alio communicandumque inter omnes ius nos natura esse factos, et, quod quibusdam incredibile videtur, est autem necessarium, uti nihilo sese magis quisquam quam alterum diligat (cap. 12). Ex his tribus tamquam principiis sua sponte intellegere nemo non potest natura ius, non opinione et iudicio humano contineri (cap. 13—17). Sequitur alia brevis disputatio, qua efficitur ius et omne honestum sua sponte esse expetendum (cap. 18 sq.). Conclusio libri est de laudibus philosophiae et de Academicorum veterum Peripateticorumque et Stoicorum de bono et malo controversiis, iisque magis de verbis quam de rebus.

Atticus. Lucus quidem ille et haec Arpinatium quercus agnoscitur saepe a me lectus in Mario. Si manet illa quercus, haec est profecto; etenim est sane vetus. *Quintus.* Manet vero, Attice noster, et semper manebit; sata est enim ingenio. Nullius autem agricolae cultu stirps tam diuturna quam poëtae versu seminari potest. *Att.* Quo tandem modo, Quinte, aut quale est istuc, quod poëtae serunt? mihi enim videris fratrem laudando suffragari tibi. *Q.* Sit ita sane; verum tamen, dum Latinae loquentur litterae, quercus huic loco non deerit, quae Mariana dicatur, eaque, ut ait Scaevola de fratris mei Mario, 1 1

Canescet saeclis innumerabilibus;

nisi forte Athenae tuae sempiternam in arce oleam 2
tenere potuerunt, aut, quod Homericus Ulixes Deli se proceram et teneram palmam vidisse dixit, hodie monstrant eandem; multaque alia multis locis diutius commemoratione manent quam natura stare potuerunt. Quare 'glandifera' illa quercus, ex qua olim evolavit

Nuntia fulva Iovis miranda visa figura,

nunc sit haec. Sed quom eam tempestas vetustasve consumpserit, tamen erit his in locis quercus, quam Marianam quercum vocabunt. *Att.* Non dubito id qui- 3
dem; sed haec iam *non* ex te, Quinte, quaero, verum

ex ipso poëta, tuine versus hanc quercum severint, an ita factum de Mario, ut scribis, acceperis. *Marcus.* Respondebo tibi equidem, sed non ante quam mihi tu ipse responderis, Attice, certen non longe a tuis aedibus inambulans post excessum suum Romulus Proculo Iulio dixerit se deum esse et Quirinum vocari templumque sibi dedicari in eo loco iusserit, et verumne sit, *ut* Athenis non longe item a tua illa antiqua domo Orithyiam Aquilo sustulerit; sic enim
4 est traditum. *Att.* Quorsum tandem aut cur ista quaeris? *M.* Nihil sane, nisi ne nimis diligenter inquiras in ea, quae isto modo memoriae sint prodita. *Att.* Atqui multa quaeruntur in Mario fictane an vera sint, et a non nullis, quod et in recenti memoria et in Arpinati homine versere, veritas a te postulatur. *M.* Et mehercule ego me cupio non mendacem putari; sed tamen non nulli isti, Tite noster, faciunt imperite, qui in isto periculo non ut a poëta, sed ut a teste veritatem exigant; nec dubito, quin iidem et cum Egeria conlocutum Numam et ab aquila Tar-
5 quinio apicem inpositum putent. *Q.* Intellego te, frater, alias in historia leges observandas putare, alias in poëmate. *M.* Quippe, quom in illa *omnia* ad veritatem, Quinte, referantur, in hoc ad delectationem pleraque; quamquam et apud Herodotum, patrem historiae, et apud Theopompum sunt innumerabiles fabulae.

2 *Att.* Teneo, quam optabam, occasionem neque omittam. *M.* Quam tandem, Tite? *Att.* Postulatur a te iam diu vel flagitatur potius historia. Sic enim putant, te illam tractante effici posse, ut in hoc etiam genere Graeciae nihil cedamus. Atque ut audias, quid ego ipse sentiam, non solum mihi videris eorum studiis, qui tuis litteris delectantur, sed etiam patriae debere hoc munus, ut ea, quae salva per te est, per te eundem sit ornata. Abest enim historia litteris nostris, ut et ipse intellego et ex te persaepe audio.

Potes autem tu profecto satis facere in ea, quippe
quom sit opus, ut tibi quidem videri solet, unum hoc
oratorium maxime. Quam ob rem adgredere, quae- 6
sumus, et sume ad hanc rem tempus, quae est a no-
stris hominibus adhuc aut ignorata aut relicta. Nam
post annalis pontificum maximorum, quibus nihil pot-
est esse ieiunius, si aut ad Fabium aut ad eum,
qui tibi semper in ore est, Catonem, aut ad Pisonem
aut ad Fannium aut ad Vennonium venias, quamquam
ex his alius alio plus habet virium, tamen quid tam
exile quam isti omnes? Fannii autem aetati coniunc-
tus Antipater paulo inflavit vehementius habuitque
vires agrestis ille quidem atque horridas sine nitore
ac palaestra, sed tamen admonere reliquos potuit, ut
adcuratius scriberent. Ecce autem successere huic
†belli Clodius, Asellio, nihil ad Coelium, sed potius
ad antiquorum languorem et inscitiam. Nam quid 7
Macrum numerem? cuius loquacitas habet aliquid ar-
gutiarum, nec id tamen ex illa erudita Graecorum
copia, sed ex librariolis Latinis, in orationibus autem
multa, sed inepta elatio, summa inpudentia. Sisenna,
eius amicus, omnes adhuc nostros scriptores, nisi qui
forte nondum ediderunt, de quibus existimare non
possumus, facile superavit. Is tamen neque orator in
numero vestro umquam est habitus et in historia
puerile quiddam consectatur, ut unum Clitarchum ne-
que praeterea quemquam de Graecis legisse videatur,
eum tamen velle dumtaxat imitari; quem si adsequi
posset, aliquantum ab optumo tamen abesset. Quare
tuum est munus hoc, a te expectatur, nisi quid Quinto
videtur secus.

Q. Mihi vero nihil, et saepe de isto conlocuti su- 3 8
mus. Sed est quaedam inter nos parva dissensio.
Att. Quae tandem? *Q.* A quibus temporibus scribendi
capiat exordium. Ego enim ab ultimis censeo, quon-
iam illa sic scripta sunt, ut ne legantur quidem,
ipse autem aequalem aetatis suae memoriam deposcit,

ut ea conplectatur, quibus ipse interfuit. *Att.* Ego vero huic potius adsentior. Sunt enim maxumae res in hac memoria atque aetate nostra; tum autem hominis amicissimi, Cn. Pompeii, laudes inlustrabit, incurret etiam in illum...et memorabilem annum suum; quae ab isto malo praedicari quam, ut aiunt, de Remo et Romulo. *M.* Intellego equidem a me istum laborem iam diu postulari, Attice; quem non recusarem, si mihi ullum tribueretur vacuum tempus et liberum; neque enim occupata opera neque inpedito animo res tanta suscipi potest; utrumque opus est, et cura va-
9 care et negotio. *Att.* Quid? ad cetera, quae scripsisti plura quam quisquam e nostris, quod tibi tandem tempus vacuum fuit concessum? *M.* Subsiciva quaedam tempora incurrunt, quae ego perire non patior, ut, si qui dies ad rusticandum dati sint, ad eorum numerum adcommodentur, quae scribimus. Historia vero nec institui potest nisi praeparato otio nec exiguo tempore absolvi, et ego animi pendere soleo, quom semel quid orsus *sum*, si traducor alio, neque tam facile interrupta contexo quam absolvo instituta.
10 *Att.* Legationem aliquam nimirum ista oratio postulat aut eius modi quampiam cessationem liberam atque otiosam. *M.* Ego vero aetatis potius vacationi confidebam, quom praesertim non recusarem, quo minus more patrio sedens in solio consulentibus responderem senectutisque non inertis grato atque honesto fungerer munere. Sic enim mihi liceret et isti rei, quam desideras, et multis uberioribus atque maioribus operae quantum vellem dare.

4
11 *Att.* Atqui vereor, ne istam causam nemo noscat tibique semper dicendum sit, et eo magis, quod te ipse mutasti et aliud dicendi instituisti genus, ut, quem ad modum Roscius, familiaris tuus, in senectute numeros in cantu remiserat ipsasque tardiores fecerat tibias, sic tu a contentionibus, quibus summis uti solebas, cotidie relaxes aliquid, ut iam oratio tua non

multum a philosophorum lenitate absit; quod susti-
nere quom vel summa senectus posse videatur, nul-
lam tibi a causis vacationem video dari. *Q.* At meher- 12
cule ego arbitrabar posse id populo nostro probari,
si te ad ius respondendum dedisses. Quam ob rem,
quom placebit, experiendum tibi censeo. *M.* Siquidem,
Quinte, nullum esset in experiundo periculum; sed
vereor, ne, dum minuere velim laborem, augeam at-
que ad illam causarum operam, ad quam ego num-
quam nisi paratus et meditatus accedo, adiungatur
haec iuris interpretatio, quae non tam mihi molesta
sit propter laborem, quam quod dicendi cogitationem
auferat; sine qua ad nullam maiorem umquam causam
sum ausus accedere. *Att.* Quin igitur ista ipsa ex- 13
plicas nobis his subsicivis, ut ais, temporibus et con-
scribis de iure civili subtilius quam ceteri? Nam a
primo tempore aetatis iuri studere te memini, quom
ipse etiam ad Scaevolam ventitarem, neque umquam
mihi visus es ita te ad dicendum dedisse, ut ius civile
contemneres.

M. In longum sermonem me vocas, Attice; quem
tamen, nisi Quintus aliud quid nos agere mavult,
suscipiam et, quoniam vacui sumus, dicam. *Q.* Ego
vero libenter audierim; quid enim agam potius aut
in quo melius hunc consumam diem? *M.* Quin igitur 14
ad illa spatia nostra sedesque pergimus? ubi, quom
satis erit ambulatum, requiescemus, nec profecto
nobis delectatio deerit aliud ex alio quaerentibus.
Att. Nos vero, et hac quidem ad Lirem, si placet,
per ripam et umbram. Sed iam ordire explicare,
quaeso, de iure civili quid sentias. *M.* Egone? sum-
mos fuisse in civitate nostra viros, qui id interpretari
populo et responsitare soliti sint, sed eos magna pro-
fessos in parvis esse versatos. Quid enim est tan-
tum, quantum ius civitatis? quid autem tam exiguum,
quam est munus hoc eorum, qui consuluntur? quam-
quam est populo necessarium. Nec vero eos, qui ei

muneri praefuerunt, universi iuris fuisse expertis ex-
istimo, sed hoc civile, quod vocant, eatenus exercue-
runt, quoad populo praestare voluerunt. Id autem in
cognitione tenue est, in usu necessarium. Quam ob
rem quo me vocas aut quid hortaris? ut libellos con-
ficiam de stillicidiorum ac de parietum iure? an ut
stipulationum et iudiciorum formulas conponam? quae
et conscripta a multis sunt diligenter et sunt humiliora
5 15 quam illa, quae a nobis expectari puto. *Att.* Atqui,
si quaeris, ego quid expectem, quoniam scriptum est
a te de optimo rei publicae statu, consequens esse
videtur, ut scribas tu idem de legibus; sic enim fe-
cisse video Platonem illum tuum, quem tu admira-
ris, quem omnibus anteponis, quem maxime diligis.
M. Visne igitur, ut ille Cretae cum Clinia et cum
Lacedaemonio Megillo aestivo, quem ad modum de-
scribit, die in cupressetis Gnosiorum et spatiis silve-
stribus crebro insistens, interdum adquiescens de
institutis rerum publicarum ac de optimis legibus
disputat, sic nos inter has procerissimas populos in
viridi opacaque ripa inambulantes, tum autem residen-
tes quaeramus isdem de rèbus aliquid uberius, quam
16 forensis usus desiderat? *Att.* Ego vero ista audire
cupio. *M.* Quid ait Quintus? *Q.* Nulla de re magis.
M. Et recte quidem. Nam sic habetote, nullo in ge-
nere disputando † honesta patefieri, quid sit homini a
natura tributum, quantam vim rerum optimarum mens
humana contineat, cuius muneris colendi efficiendique
causa nati et in lucem editi simus, quae sit coniunctio
hominum, quae naturalis societas inter ipsos; his enim
17 explicatis fons legum et iuris inveniri potest. *Att.*
Non ergo a praetoris edicto, ut plerique nunc, neque
a duodecim tabulis, ut superiores, sed penitus ex in-
tima philosophia hauriendam iuris disciplinam putas.
M. Non enim id quaerimus hoc sermone, Pomponi,
quem ad modum caveamus in iure aut quid de qua-
que consultatione respondeamus. Sit ista res magna,

sicut est, quae quondam a multis claris viris, nunc ab uno summa auctoritate et scientia sustinetur, sed nobis ita conplectenda in hac disputatione tota causa est universi iuris ac legum, ut hoc civile, quod dicimus, in parvum quendam et angustum locum concludatur. Natura enim iuris explicanda nobis est eaque ab hominis repetenda natura, considerandae leges, quibus civitates regi debeant, tum haec tractanda, quae conposita sunt et discripta iura et iussa populorum, in quibus ne nostri quidem populi latebunt, quae vocantur, iura civilia.

6 18 *Q.* Alte vero et, ut oportet, a capite, frater, repetis, quod quaerimus; et qui aliter ius civile tradunt, non tam iustitiae quam litigandi tradunt vias. *M.* Non ita est, Quinte, ac potius ignoratio iuris litigiosa est quam scientia. Sed hoc posterius; nunc iuris principia videamus.

Igitur doctissimis viris proficisci placuit a lege, haud scio an recte, si modo, ut iidem definiunt, lex est ratio summa insita in natura, quae iubet ea, quae facienda sunt, prohibetque contraria. Eadem ratio quom est in hominis mente confirmata et confecta, lex est. Itaque arbitrantur prudentiam esse legem, 19 cuius ea vis sit, ut recte facere iubeat, vetet delinquere, eamque rem illi Graeco putant nomine *a* suum cuique tribuendo appellatam, ego nostro a legendo; nam ut illi aequitatis, sic nos dilectus vim in lege ponimus, et proprium tamen utrumque legis est. Quod si ita recte dicitur, ut mihi quidem plerumque videri solet, a lege ducendum est iuris exordium; ea est enim naturae vis, ea mens ratioque prudentis, ea iuris atque iniuriae regula. Sed quoniam in populari ratione omnis nostra versatur oratio, populariter interdum loqui necesse erit et appellare eam legem, quae scripta sancit, quod vult, aut iubendo *aut prohibendo*, ut vulgus appellat. Constituendi vero iuris ab illa summa lege capiamus exordium, quae saeclis omnibus

ante nata est quam scripta lex ulla aut quam omnino
20 civitas constituta. *Q.* Commodius vero et ad rationem instituti sermonis sapientius. *M.* Visne ergo ipsius iuris ortum a fonte repetamus? quo invento non erit dubium, quo sint haec referenda, quae quaerimus. *Q.* Ego vero ita esse faciendum censeo. *Att.* Me quoque adscribe fratris sententiae. *M.* Quoniam igitur eius rei publicae, quam optumam esse docuit in illis sex libris Scipio, tenendus est nobis et servandus status omnesque leges adcommodandae ad illud civitatis genus, serendi etiam mores nec scriptis omnia sancienda, repetam stirpem iuris a natura, qua duce nobis omnis est disputatio explicanda. *Att.* Rectissime, et quidem ista duce errari nullo pacto potest.

7 21 *M.* Dasne igitur hoc nobis, Pomponi, (nam Quinti novi sententiam) deorum inmortalium vi, natura, ratione, potestate, mente, numine, sive quod est aliud verbum, quo planius significem, quod volo, naturam omnem regi? nam si hoc non probas, ab eo nobis causa ordienda est potissimum. *Att.* Do sane, si postulas; etenim propter hunc concentum avium strepitumque fluminum non vereor, condiscipulorum ne quis exaudiat. *M.* Atqui cavendum est; solent enim, id quod virorum bonorum est, admodum irasci, nec vero ferent, si audierint te primum caput libri optimi prodidisse, in quo scripsit nihil curare deum nec sui nec
22 alieni. *Att.* Perge, quaeso; nam id, quod tibi concessi, quorsus pertineat, expecto. *M.* Non faciam longius; huc enim pertinet, animal hoc providum, sagax, multiplex, acutum, memor, plenum rationis et consilii, quem vocamus hominem, praeclara quadam condicione generatum esse a supremo deo; solum est enim ex tot animantium generibus atque naturis particeps rationis et cogitationis, quom cetera sint omnia expertia. Quid est autem non dicam in homine, sed in omni caelo atque terra ratione divinius? quae quom adolevit
23 atque perfecta est, nominatur rite sapientia. Est igi-

tur, quoniam nihil est ratione melius eaque *est* et in homine et in deo, prima homini cum deo rationis societas; inter quos autem ratio, inter eosdem etiam recta ratio [et] communis est; quae quom sit lex, lege quoque consociati homines cum dis putandi sumus. Inter quos porro est communio legis, inter eos communio iuris est; quibus autem haec sunt inter eos communia, ei civitatis eiusdem habendi sunt; si vero isdem imperiis et potestatibus parent, multo iam magis; parent autem huic caelesti discriptioni mentique divinae et praepotenti deo; ut iam universus hic mundus una civitas *sit* communis deorum atque hominum existimanda. Et quod in civitatibus ratione quadam, de qua dicetur idoneo loco, agnationibus familiarum distinguuntur status, id in rerum natura tanto est magnificentius tantoque praeclarius, ut homines deorum agnatione et gente teneantur.

Nam quom de natura hominis quaeritur, disputari 8 24
solet (*et* nimirum ita est, ut disputatur) perpetuis cursibus conversionibus*que* caelestibus extitisse quandam maturitatem serendi generis humani, quod sparsum in terras atque satum divino auctum sit animorum munere, quomque alia, quibus cohaererent homines, e mortali genere sumpserint, quae fragilia essent et caduca, animum esse ingeneratum a deo. Ex quo vere vel agnatio nobis cum caelestibus vel genus vel stirps appellari potest. Itaque ex tot generibus nullum est animal praeter hominem, quod habeat notitiam aliquam dei, ipsisque in hominibus nulla gens est neque tam mansueta neque tam fera, quae non, etiamsi ignoret, qualem habere deum deceat, tamen habendum sciat. Ex quo efficitur 25
illud, ut is agnoscat deum, qui, unde ortus sit, quasi recordetur *et* agnoscat. Iam vero virtus eadem in homine ac deo est neque alio ullo in genere praeterea; est autem virtus nihil aliud nisi perfecta et ad summum perducta natura; est igitur homini cum

deo similitudo. Quod quom ita sit, quae tandem esse
potest propior certiorve cognatio? Itaque ad hominum
commoditates et usus tantam rerum ubertatem natura
largita est, ut ea, quae gignuntur, donata consulto
nobis, non fortuito nata videantur, nec solum ea, quae
frugibus atque bacis terrae fetu profunduntur, sed
etiam pecudes, quod perspicuum sit, partim esse ad
usum hominum, partim ad fructum, partim ad vescen-
26 dum procreatas. Artes vero innumerabiles repertae
sunt docente natura; quam imitata ratio res ad vitam
9 necessarias sollerter consecuta est. Ipsum autem ho-
minem eadem natura non solum celeritate mentis or-
navit, sed et sensus tamquam satellites adtribuit ac
nuntios et rerum plurimarum obscuras nec satis...
intellegentias inchoavit quasi fundamenta quaedam
scientiae figuramque corporis habilem et aptam in-
genio humano dedit. Nam quom ceteras animantes
abiecisset ad pastum, solum hominem erexit et ad
caeli quasi cognationis domiciliique pristini conspec-
tum excitavit, tum speciem ita formavit oris, ut in
27 ea penitus reconditos mores effingeret; nam et oculi
nimis arguti, quem ad modum animo affecti simus,
loquuntur, et is, qui appellatur vultus, qui nullo in
animante esse praeter hominem potest, indicat mores,
quoius vim Graeci norunt, nomen omnino non habent.
Omitto oportunitates habilitatesque reliqui corporis,
moderationem vocis, orationis vim, quae conciliatrix
est humanae maxime societatis; neque enim omnia
sunt huius disputationis ac temporis, et hunc locum
satis, ut mihi videtur, in iis libris, quos legistis, ex-
pressit Scipio; nunc, quoniam hominem, quod prin-
cipium reliquarum rerum esse voluit, generavit et
ornavit deus, perspicuum sit illud, ne omnia disseran-
tur, ipsam per se naturam longius progredi; quae etiam
nullo docente profecta ab iis, quorum ex prima et
inchoata intellegentia genera cognovit, confirmat ipsa
per se rationem et perficit.

Att. Di inmortales, quam tu longe iuris principia 10 28 repetis! atque ita, ut ego non modo ad illa non properem, quae expectabam a te de iure civili, sed facile patiar te hunc diem vel totum in isto sermone consumere; sunt enim haec maiora, quae aliorum causa fortasse conplecteris, quam ipsa illa, quorum haec causa praeparantur. *M.* Sunt haec quidem magna, quae nunc breviter attinguntur, sed omnium, quae in hominum doctorum disputatione versantur, nihil est profecto praestabilius quam plane intellegi nos ad iustitiam esse natos, neque opinione, sed natura constitutum esse ius. Id iam patebit, si hominum inter ipsos societatem coniunctionemque perspexeris. Nihil 29 est enim unum uni tam simile, tam par, quam omnes inter nosmet ipsos sumus. Quodsi depravatio consuetudinum, si opinionum vanitas non inbecillitatem animorum torqueret et flecteret, quocumque coepisset, sui nemo ipse tam similis esset, quam omnes essent omnium. Itaque, quaecumque est hominis definitio, una in omnis valet; quod argumenti satis est nullam 30 dissimilitudinem esse in genere; quae si esset, non una omnis definitio contineret; etenim ratio, qua una praestamus beluis, per quam coniectura valemus, argumentamur, refellimus, disserimus, conficimus aliquid, concludimus, certe est communis, doctrina differens, discendi quidem facultate par. Nam et sensibus eadem omnia conprehenduntur, et ea, quae movent sensus, itidem movent omnium, quaeque in animis inprimuntur, de quibus ante dixi, inchoatae intellegentiae, similiter in omnibus inprimuntur, interpresque mentis oratio verbis discrepat sententiis congruens; nec est quisquam gentis ullius, qui ducem nactus ad virtutem pervenire non possit.

Nec solum in rectis, sed etiam in pravitatibus in- 11 31 signis est humani generis similitudo. Nam et voluptate capiuntur omnes, quae etsi est inlecebra turpitudinis, tamen habet quiddam simile naturalis boni;

levitate enim et suavitate delectans sic ab errore mentis tamquam salutare aliquid adsciscitur; similique inscitia mors fugitur quasi dissolutio naturae, vita expetitur, quia nos, in quo nati sumus, continet, dolor in maximis malis ducitur quom sua asperitate,
32 tum quod naturae interitus videtur sequi; propterque honestatis et gloriae similitudinem beati, qui honorati sunt, videntur, miseri autem, qui sunt inglorii. Molestiae laetitiae, cupiditates timores similiter omnium mentes pervagantur, nec, si opiniones aliae sunt apud alios, idcirco, qui canem et faelem ut deos colunt, non eadem superstitione, qua ceterae gentes, conflictantur. Quae autem natio non comitatem, non benignitatem, non gratum animum et beneficii memorem diligit? quae superbos, quae maleficos, quae crudeles, quae ingratos non aspernatur, non odit? Quibus ex rebus quom omne genus hominum sociatum inter se esse intellegatur, illud extremum est, quod recte vivendi ratio meliores efficit. Quae si adprobatis, pergam ad reliqua; sin quid requiritis, id explicemus prius. *Att.* Nos vero nihil, ut pro utroque respondeam.

12 33 *M.* Sequitur igitur ad participandum alium alio communicandumque inter omnes ius nos natura esse factos. Atque hoc in omni hac disputatione sic intellegi volo, *ius* quod dicam, natura esse, tantam autem esse corruptelam malae consuetudinis, ut ab ea tamquam igniculi extinguantur a natura dati exorianturque et confirmentur vitia contraria. Quodsi, quo modo est natura, sic iudicio homines 'humani', ut ait poëta, 'nihil a se alienum putarent', coleretur ius aeque ab omnibus. Quibus enim ratio a natura data est, isdem etiam recta ratio data est, ergo et lex, quae est recta ratio in iubendo et vetando; si lex, ius quoque; et omnibus ratio; ius igitur datum est omnibus; recteque Socrates exsecrari eum solebat, qui pri-
34 mus utilitatem a iure seiunxisset; id enim querebatur caput esse exitiorum omnium. †Unde enim illa Py-

thagorea vox [de amicitia locus]. Ex quo perspicitur, quom hanc benivolentiam tam late longe*que* diffusam vir sapiens in aliquem pari virtute praeditum contulerit, tum illud effici, quod quibusdam incredibile videatur, sit autem necessarium, ut nihilo sepse plus quam alterum diligat; quid enim est, quod differat, quom sint cuncta paria? Quodsi interesse quippiam tantulum modo potuerit in *amicitia*, amicitiae nomen iam occiderit, cuius est ea vis, ut, simul atque sibi aliquid alter maluerit, nulla sit. Quae praemuniuntur omnia reliquo sermoni disputationique nostrae, quo facilius ius in natura esse positum intellegi possit. De quo quom perpauca dixero, tum ad ius civile veniam, ex quo haec omnis est nata oratio.

Q. Tu vero iam perpauca scilicet. Ex iis enim, 13 35 quae dixisti, † Attico videtur mihi quidem certe ex natura ortum esse ius. *Att.* An mihi aliter videri possit? quom haec iam perfecta sint, primum quasi muneribus deorum nos esse instructos et ornatos, secundo autem loco unam esse hominum inter ipsos vivendi parem communemque rationem, deinde omnes inter se naturali quadam indulgentia et benivolentia, tum etiam societate iuris contineri. Quae quom vera esse recte, ut arbitror, concesserimus, qui iam licet nobis a natura leges et iura seiungere? *M.* Recte 36 dicis, et res se sic habet. Verum philosophorum more, non veterum quidem illorum, sed eorum, qui quasi officinas instruxerunt sapientiae, quae fuse olim disputabantur ac libere, ea nunc articulatim distincta dicuntur; nec enim satis fieri censent huic loco, qui nunc est in manibus, nisi separatim hoc ipsum, natura esse ius, disputarint. *Att.* Et scilicet tua libertas disserendi amissa est, aut tu is es, qui in disputando non tuum iudicium sequare, sed auctoritati aliorum pareas. *M.* Non semper, Tite; sed iter huius sermo- 37 nis quod sit, vides: ad res publicas firmandas et ad stabiliendas urbes sanandos*que* populos omnis nostra

pergit oratio. Quocirca vereor committere, ut non
bene provisa et diligenter explorata principia ponan-
tur, nec tamen ut omnibus probentur (nam id fieri
non potest), sed ut eis, qui omnia recta atque honesta
per se expetenda duxerunt et aut nihil omnino in bo-
nis numerandum, nisi quod per se ipsum laudabile
esset, aut certe nullum habendum magnum bonum,
38 nisi quod vere laudari sua sponte posset, — iis omni-
bus, sive in Academia vetere cum Speusippo, Xeno-
crate, Polemone manserunt, sive Aristotelem et Theo-
phrastum cum illis congruentis re, genere docendi
paulum differentis secuti sunt, sive, ut Zenoni visum
est, rebus non commutatis inmutaverunt vocabula,
sive etiam Aristonis difficilem atque arduam, sed iam
tamen fractam et convictam sectam secuti sunt, ut
virtutibus exceptis atque vitiis cetera in summa aequa-
litate ponerent, — his omnibus haec, quae dixi, pro-
39 bentur. Sibi autem indulgentis et corpori deservientis
atque omnia, quae sequantur in vita quaeque fugiant,
voluptatibus et doloribus ponderantis, etiamsi vera
dicunt (nihil enim opus est hoc loco litibus), in hor-
tulis suis iubeamus dicere atque etiam ab omni so-
cietate rei publicae, quoius partem nec norunt ullam
neque umquam nosse voluerunt, paulisper facessant
rogemus. Perturbatricem autem harum omnium re-
rum Academiam, hanc ab Arcesila et Carneade re-
centem, exoremus, ut sileat; nam si invaserit in haec,
quae satis scite nobis instructa et composita videntur,
nimias edet ruinas; quam quidem ego placare cupio,
summovere non audeo.

14 40 ....nam et in iis sine illius suffimentis expiati sumus; at vero scelerum in homines atque in d*eos* *inp*ietatum nulla expiatio est. Itaque poenas luunt non tam iudiciis (quae quondam nusquam erant, hodie multifariam nulla sunt, ubi sunt, tamen persaepe falsa sunt), sed eos agitant insectanturque furiae non ardentibus taedis, sicut in fabulis, sed angore

conscientiae fraudisque cruciatu. Quodsi homines ab iniuria poena, non natura arcere deberet, quaenam sollicitudo vexaret impios sublato suppliciorum metu? quorum tamen nemo tam audax umquam fuit, quin aut abnueret a se commissum esse facinus aut iusti sui doloris causam aliquam fingeret defensionemque facinoris a naturae iure aliquo quaereret. Quae si appellare audent impii, quo tandem studio colentur a bonis? Quodsi poena, si metus supplicii, non ipsa turpitudo deterret ab iniuriosa facinerosaque vita, nemo est iniustus, aut incauti potius habendi sunt inprobi; tum 41 autem, qui non ipso honesto movemur, ut boni viri simus, sed utilitate aliqua atque fructu, callidi sumus, non boni; nam quid faciet is homo in tenebris, qui nihil timet nisi testem et iudicem? quid in deserto quo loco nactus, quem multo auro spoliare possit, inbecillum atque solum? Noster quidem hic natura iustus vir ac bonus etiam conloquetur, iuvabit, in viam deducet; is vero, qui nihil alterius causa faciet et metietur suis commodis omnia, videtis, credo, quid sit acturus; quodsi negabit se illi vitam erepturum et aurum ablaturum, numquam ob eam causam negabit, quod id natura turpe iudicet, sed quod metuat, ne emanet, id est ne malum habeat. O rem dignam, in qua non modo docti, sed etiam agrestes erubescant!

Iam vero illud stultissimum, existimare omnia 15 42 iusta esse, quae sita sint in populorum institutis aut legibus. Etiamne, si quae leges sint tyrannorum? si triginta illi Athenis leges inponere voluissent, aut si omnes Athenienses delectarentur tyrannicis legibus, num idcirco eae leges iustae haberentur? Nihilo, credo, magis illa, quam interrex noster tulit, ut dictator, quem vellet civium, *indemnatum* aut indicta causa inpune posset occidere. Est enim unum ius, quo devincta est hominum societas, et quod lex constituit una; quae lex est recta ratio imperandi atque

prohibendi; quam qui ignorat, is est iniustus, sive est
illa scripta uspiam sive nusquam. Quodsi iustitia
est obtemperatio scriptis legibus institutisque populo-
rum, et si, ut eidem dicunt, utilitate omnia metienda
sunt, negleget leges easque perrumpet, si poterit, is,
qui sibi eam rem fructuosam putabit fore. Ita fit, ut
nulla sit omnino iustitia, si neque natura est, ea quae
propter utilitatem constituitur, et utilitate illa con-
43 vellitur. Atque, si natura confirmatura ius non erit,
virtutes omnes tollentur; ubi enim liberalitas, ubi pa-
triae caritas, ubi pietas, ubi aut bene merendi de
altero aut referendae gratiae voluntas poterit existere?
nam haec nascuntur ex eo, quia natura propensi su-
mus ad diligendos homines, quod fundamentum iuris
est. Neque solum in homines obsequia, sed etiam in
deos caerimoniae religionesque tolluntur, quas non
metu, sed ea coniunctione, quae est homini cum deo,
16 conservandas puto. Quodsi populorum iussis, si prin-
cipum decretis, si sententiis iudicum iura constitueren-
tur, ius esset latrocinari, ius adulterare, ius testa-
menta falsa supponere, si haec suffragiis aut scitis
44 multitudinis probarentur. Quae si tanta potestas est
stultorum sententiis atque iussis, ut eorum suffragiis
rerum natura vertatur, cur non sanciunt, ut, quae
mala perniciosaque sunt, habeantur pro bonis et sa-
lutaribus? aut quor ius ex iniuria lex facere possit,
bonum eadem facere non possit ex malo? Atqui nos
legem bonam a mala nulla alia nisi naturae norma
dividere possumus; nec solum ius et iniuria natura
diiudicatur, sed omnino omnia honesta et turpia; nam
ut communis intellegentia nobis notas res efficit eas-
que in animis nostris inchoavit, honesta in virtute
45 ponuntur, in vitiis turpia; ea autem in opinione ex-
istimare, non in natura posita dementis est. Nam
nec arboris nec equi virtus, quae dicitur, in quo abu-
timur nomine, in opinione sita est, sed in natura;
quod si ita est, honesta quoque et turpia natura

diiudicanda sunt. Nam si opinione universa virtus,
eadem eius etiam partes probarentur; quis igitur pru-
dentem et, ut ita dicam, catum non ex ipsius habitu,
sed ex aliqua re externa iudicet? est enim virtus per-
fecta ratio, quod certe in natura est; igitur omnis
honestas eodem modo. Nam ut vera et falsa, ut con- 17
sequentia et contraria sua sponte, non aliena iudican-
tur, sic constans et perpetua ratio vitae, quae virtus
est, itemque inconstantia, quod est vitium, sua natura
....probavit, nos ingenia iuvenum non item? an in- 46
genia natura, virtutes et vitia, quae existunt ab in-
geniis, aliter iudicabuntur? an ea non aliter, honesta
et turpia non ad naturam referri necesse erit? Quod
laudabile bonum est, in se habeat, quod laudetur,
necesse est; ipsum enim bonum non est opinionibus,
sed natura; nam ni ita esset, beati quoque opinione
essent; quo quid dici potest stultius? Quare quom et
bonum et malum natura iudicetur et ea sint principia
naturae, certe honesta quoque et turpia simili ratione
diiudicanda et ad naturam referenda sunt. Sed per- 47
turbat nos opinionum varietas hominumque dissensio,
et quia non idem contingit in sensibus, hos natura
certos putamus, illa, quae aliis sic, aliis secus nec
isdem semper uno modo videntur, ficta esse dicimus;
quod est longe aliter. Nam sensus nostros non pa-
rens, non nutrix, non magister, non poëta, non scaena
depravat, non multitudinis consensus abducit a vero;
animis omnes tenduntur insidiae vel ab iis, quos modo
enumeravi, qui teneros et rudes quom acceperunt, in-
ficiunt et flectunt, ut volunt, vel ab ea, quae penitus
in omni sensu inplicata insidet, imitatrix boni, volup-
tas, malorum autem mater omnium, quoius blanditiis
corrupti, quae natura bona sunt, quia dulcedine hac
et scabie carent, non cernunt satis.

Sequitur, ut conclusa mihi iam haec sit omnis 18 48
oratio, id quod ante oculos ex iis est, quae dicta sunt,
et ius et omne honestum sua sponte esse expetendum;

etenim omnes viri boni ipsam aequitatem et ius ipsum amant, nec est viri boni errare et diligere, quod per se non sit diligendum; per se igitur ius est expetendum et colendum; quodsi ius, etiam iustitia; sin ea, reliquae quoque virtutes per se colendae sunt. Quid? liberalitas gratuitane est an mercennaria? si sine praemio benigna est, gratuita, si cum mercede, conducta; nec est dubium, quin is, qui liberalis benignusve dicitur, officium, non fructum sequatur; ergo item iustitia nihil expetit praemii, nihil pretii; per se igitur expetitur. Eademque omnium virtutum causa atque sen-
49 tentia est. Atque etiam, si emolumentis, non suapte *vi* virtus expetitur, una erit virtus, quae malitia rectissime dicetur; ut enim quisque maxume ad suum commodum refert, quaecumque agit, ita minime est vir bonus, ut, qui virtutem praemio metiuntur, nullam virtutem nisi malitiam putent. Ubi enim beneficus, si nemo alterius causa benigne facit? ubi gratus, † si non eum ipsi cernunt grati, quoi referunt gratiam? ubi illa sancta amicitia, si non ipse amicus per se amatur toto pectore, ut dicitur? qui etiam deserendus et abiciendus est desperatis emolumentis et fructibus; quo quid potest dici immanius? Quodsi amicitia per se colenda est, societas quoque hominum et aequalitas et iustitia per se *est* expetenda; quod ni ita est, omnino iustitia nulla est; id enim iniustissimum ipsum est, iustitiae
19 50 mercedem quaerere. Quid vero de modestia, quid de temperantia, quid de continentia, quid de verecundia, pudore pudicitiaque dicemus? infamiaene metu non esse petulantis an legum et iudiciorum? Innocentes ergo et verecundi sunt, ut bene audiant, et ut rumorem bonum colligant, erubescunt; pudet etiam loqui de pudicitia. At me istorum philosophorum pudet, qui ullum iudicium vitare nisi vitio ipso vita*to hone*-
51 *s*tum putant. Quid enim? possumus eos, qui a stupro arcentur infamiae metu, pudicos dicere, quom ipsa infamia propter rei turpitudinem consequatur? nam

quid aut laudari rite aut vituperari potest, si ab eius natura recesseris, quod aut laudandum aut vituperandum putes? An corporis pravitates, si erunt perinsignes, habebunt aliquid offensionis, animi deformitas non habebit? cuius turpitudo ex ipsis vitiis facillime perspici potest; quid enim foedius avaritia, quid inmanius libidine, quid contemptius timiditate, quid abiectius tarditate et stultitia dici potest? Quid ergo? eos, qui singulis vitiis excellunt aut etiam pluribus, propter damna aut detrimenta aut cruciatus aliquos miseros esse dicimus an propter vim turpitudinemque vitiorum? quod item ad contrariam laudem in virtute dici potest. Postremo, si propter alias res virtus ex- 52
petitur, melius esse aliquid quam virtutem necesse est; pecuniamne igitur an honores an formam an valetudinem? quae et, quom adsunt, perparva sunt, et, quam diu adfutura sint, certum sciri nullo modo potest; an, id quod turpissimum dictu est, voluptatem? At in ea quidem spernenda et repudianda virtus vel maxime cernitur.

Sed videtisne, quanta series rerum sententiarumque sit, atque ut ex alio alia nectantur? quin labebar longius, nisi me retinuissem. *Q.* Quo tandem? liben- 20
ter enim, frater, † quod istam orationem tecum prolaber. *M.* Ad finem bonorum, quo referuntur et quoius apiscendi causa sunt facienda omnia, controversam rem et plenam dissensionis inter doctissimos, sed aliquando iam iudicandam. *Att.* Qui istuc fieri potest L. Gellio 53
mortuo? *M.* Quid tandem id ad rem? *Att.* Quia me Athenis audire ex Phaedro meo memini Gellium, familiarem tuum, quom pro consule ex praetura in Graeciam venisset [que], Athenis philosophos, qui tum erant, in locum unum convocasse ipsisque magno opere auctorem fuisse, ut aliquando controversiarum aliquem facerent modum; quodsi essent eo animo, ut nollent aetatem in litibus conterere, posse rem convenire; et simul operam suam illis esse pol-

licitum, si posset inter eos aliquid convenire. *M.* Io-
culare istuc quidem, Pomponi, et a multis saepe
derisum; sed ego plane vellem me arbitrum inter
antiquam Academiam et Zenonem datum. *Att.* Quo
tandem istuc modo? *M.* Quia de re una solum dissi-
dent, de ceteris mirifice congruunt. *Att.* Ain tandem?
54 unane est solum dissensio? *M.* Quae quidem ad rem
pertineat, una, quippe quom antiqui omne, quod se-
cundum naturam esset, quo iuvaremur in vita, bonum
esse decreverint, hic *nihil*, nisi quod honestum esset,
putarit bonum. *Att.* Parvam vero controversiam di-
cis, at non eam, quae dirimat omnia! *M.* Probe qui-
21 dem sentires, si re ac non verbis dissiderent. *Att.*
Ergo adsentiris Antiocho, familiari meo, (magistro
enim non audeo dicere) quocum vixi, et qui me ex
nostris paene convellit hortulis deduxitque in Acade-
miam perpauculis passibus. *M.* Vir iste fuit ille *qui-
dem* prudens et acutus et in suo genere perfectus
mihique, ut scis, familiaris; quoi tamen ego adsentiar
in omnibus necne, mox videro; hoc dico, controver-
55 siam totam istam posse sedari. *Att.* Qui istuc tan-
dem vides? *M.* Quia, si, ut Chius Aristo dixit solum
bonum esse, quod honestum esset, malumque, quod
turpe, ceteras res omnis plane paris ac ne minimum
quidem, utrum adessent an abessent, interesse, valde
a Xenocrate et Aristotele et ab illa Platonis familia
discreparet essetque inter eos de re maxima et de
omni vivendi ratione dissensio; nunc vero, quom de-
cus, quod antiqui summum bonum esse dixerant, hic
solum bonum dicat, itemque dedecus illi summum
malum, hic solum, divitias, valetudinem, pulchritu-
dinem commodas res appellet, non bonas, pauperta-
tem, debilitatem, dolorem incommodas, non malas,
sentit idem, quod Xenocrates, quod Aristoteles, loqui-
tur alio modo. Ex hac autem non rerum, sed ver-
borum discordia controversia est nata de finibus, in
qua, quoniam usus capionem duodecim tabulae intra

quinque pedes esse noluerunt, depasci veterem pos-
sessionem Academiae ab hoc acuto homine non sine-
mus nec Mamilia lege singuli, sed e XII tres arbitri
finis regemus. *Q.* Quamnam igitur sententiam dici- 56
mus? *M.* Requiri placere terminos, quos Socrates
pegerit, iisque parere. *Q.* Praeclare, frater, iam nunc
a te verba usurpantur civilis iuris et legum, quo de
genere expecto disputationem tuam; nam ista quidem
magna diiudicatio est, ut ex te ipso saepe cognovi.
Sed certe ita res se habet, ut ex natura vivere sum-
mum bonum sit, id est vita modica et apta virtute
perfrui aut naturam sequi et eius quasi lege vivere,
id est nihil, quantum in ipso sit, praetermittere, quo
minus ea, quae natura postulet, consequatur, quod
inter haec velit virtute tamquam lege vivere. Qua-
propter hoc diiudicari nescio an numquam, sed hoc
sermone certe non potest, siquidem id, quod suscepi-
mus, perfecturi sumus.

Att. At ego huc declinabam, nec invitus. *Q.* Li- 22 57
cebit alias; nunc id agamus, quod coepimus, quom
praesertim ad id nihil pertineat haec de summo malo
bonoque dissensio. *M.* Prudentissime, Quinte, dicis;
nam quae a me adhuc dicta sunt, ... *Q.* Nec Ly-
curgi leges neque Solonis neque Charondae neque Za-
leuci nec nostras duodecim tabulas nec plebiscita
desidero, sed te existimo quom populis, tum etiam
singulis hodierno sermone leges vivendi et disci-
plinam daturum. *M.* Est huius vero disputationis, 58
Quinte, proprium id, quod expectas, atque utinam
esset etiam facultatis meae! Sed profecto ita se res
habet, ut, quoniam vitiorum emendatricem legem esse
oportet commendatricemque virtutum, ab ea vivendi
doctrina ducatur. Ita fit, ut mater omnium bonarum
rerum *sit* sapientia, a quoius amore Graeco verbo phi-
losophia nomen invenit, qua nihil a dis inmortalibus
uberius, nihil florentius, nihil praestabilius hominum
vitae datum est. Haec enim una nos quom ceteras

res omnes, tum, quod est difficillimum, docuit, ut
nosmet ipsos nosceremus; cuius praecepti tanta vis et
tanta sententia est, ut ea non homini quoipiam, sed
59 Delphico deo tribueretur. Nam qui se ipse norit, pri-
mum aliquid se habere sentiet divinum ingeniumque
in se suum sicut simulacrum aliquod dicatum putabit
tantoque munere deorum semper dignum aliquid et
faciet et sentiet et, quom se ipse perspexerit totum-
que temptarit, intelleget, quem ad modum a natura
subornatus in vitam venerit quantaque instrumenta
habeat ad obtinendam adipiscendamque sapientiam,
quoniam principio rerum omnium quasi adumbratas
intellegentias animo ac mente conceperit, quibus in-
lustratis sapientia duce bonum virum et ob eam ipsam
23 60 causam cernat se beatum fore. Nam quom animus
cognitis perceptisque virtutibus a corporis obsequio
indulgentiaque discesserit voluptatemque sicut labem
aliquam dedecoris oppresserit omnemque mortis do-
lorisque timorem effugerit societatemque caritatis co-
ierit cum suis omnisque natura coniunctos suos duxerit
cultumque deorum et puram religionem susceperit et
exacuerit illam, ut oculorum, sic ingenii aciem ad
bona seligenda et reicienda contraria, quae virtus ex
providendo est appellata p r u d e n t i a, quid eo dici aut
61 cogitari poterit beatius? Idemque quom caelum, ter-
ras, maria rerumque omnium naturam perspexerit,
eaque unde generata, quo recursura *ali*quando, quo
modo obitura, quid in iis mortale et caducum, quid
divinum aeternumque sit, viderit ipsumque ea mode-
rantem et regentem paene prenderit seseque non †
omnis circumdatum moenibus popularem alicuius de-
finiti loci, sed civem totius mundi quasi unius urbis
agnoverit, in hac ille magnificentia rerum atque in
hoc conspectu et cognitione naturae, di inmortales,
quam se ipse noscet! quod Apollo praecepit Pythius,
quam contemnet, quam despiciet, quam pro nihilo pu-
24 62 tabit ea, quae volgo dicuntur amplissima! Atque haec

omnia quasi saepimento aliquo vallabit disserendi ratione, veri et falsi iudicandi scientia et arte quadam intellegendi, quid quamque rem sequatur, et quid sit quoique contrarium. Quomque se ad civilem societatem natum senserit, non solum illa subtili disputatione sibi utendum putabit, sed etiam fusa latius perpetua oratione, qua regat populos, qua stabiliat leges, qua castiget improbos, qua tueatur bonos, qua laudet claros viros, qua praecepta salutis et laudis apte ad persuadendum edat suis civibus, qua hortari ad decus, revocare a flagitio, consolari possit adflictos factaque et consulta fortium et sapientium cum improborum ignominia sempiternis monumentis prodere. Quae quom tot res tantaeque sint, quae inesse in homine perspiciantur ab iis, qui se ipsi velint nosse, earum parens est educatrixque sapientia. *Att.* Laudata quidem a te graviter et vere; sed quorsus hoc pertinet? *M.* Pri- 63
mum ad ea, Pomponi, de quibus acturi iam sumus, quae tanta esse volumus; non enim erunt, nisi ea fuerint, unde illa manant, amplissima. Deinde facio et lubenter et, ut spero, recte, quod eam, quoius studio teneor quaeque me eum, quicumque sum, effecit, non possum silentio praeterire. *Att.* Vero facis et merito et pie, fuitque id, ut dicis, in hoc sermone faciundum.

M. TULLII CICERONIS
DE LEGIBUS
LIBER SECUNDUS.

ARGUMENTUM.

Cum ius omne vel divinum sit vel humanum, divini autem prima necessario debeat esse cura, ab hoc merito initium fecit Cicero totamque *religionem* hoc libro constituit. Repetit autem disputationem ab aeterna illa et summa lege, quae est ratio divina et humana, apta ad vetandum et iubendum (cap. 4). Deinde ipsam proponit legem e legibus Numae et moribus Romanis ductam (cap. 8, 9) praemisso prooemio de legis laudibus iisque propriis generis sui (cap. 7). Reliqua autem pars libri versatur in ista lege explicanda et quasi suadenda, ut, quibus de causis quaeque legis pars probetur, intellegatur. In quo non solum Platonem aliosque Graecos philosophos imitatur, qui de legibus scripserunt (v. lib. III cap. 5, 6), sed etiam consuetudinem magistratuum Romanorum, qui in legibus ferendis rogandisque primum de universa legum laude et necessitate dicere, deinde a praecone scriba subiciente recitari legem, tum, ubi docendo, explicando rationibusque adferendis eam suaserant, populum discedere et datis tabellis in sua quemque tribu suffragium ferre iubere consueverant (lib. III cap 4 extr.).

1
1 *Atticus.* Sed visne, quoniam et satis iam ambulatum est et tibi aliud dicendi initium sumendum est, locum mutemus et in insula, quae est in Fibreno (nam, opinor, *id* illi alteri flumini nomen est), sermoni reliquo demus operam sedentes? *M.* Sane quidem; nam illo loco libentissime soleo uti, sive quid
2 mecum ipse cogito sive [aut] quid scribo aut lego. *Att.* Equidem, qui nunc potissimum huc venerim, satiari non queo magnificasque villas et pavimenta marmorea et laqueata tecta contemno; ductus vero aquarum,

quos isti Nilos et Euripos vocant, quis non, quom
haec videat, inriserit? Itaque, ut tu paulo ante de
lege et de iure disserens ad naturam referebas omnia,
sic in his ipsis rebus, quae ad requietem animi de-
lectationemque quaeruntur, natura dominatur. Quare
antea mirabar (nihil enim his in locis nisi saxa et
montes cogitabam, itaque ut facerem, et orationibus
inducebar tuis et versibus), sed mirabar, ut dixi, te
tam valde hoc loco delectari; nunc contra miror te,
quom Roma absis, usquam potius esse. *M.* Ego vero, 3
quom licet pluris dies abesse, praesertim hoc tempore
anni, et amoenitatem et salubritatem hanc sequor,
raro autem licet. Sed nimirum me alia quoque causa
delectat, quae te non attingit, Tite. *Att.* Quae tandem
ista causa est? *M.* Quia, si verum dicimus, haec est
mea et huius fratris mei germana patria; hic enim
orti stirpe antiquissima sumus, hic sacra, hic genus,
hic maiorum multa vestigia. Quid plura? hanc vides
villam, ut nunc quidem est, lautius aedificatam patris
nostri studio, qui quom esset infirma valetudine, hic
fere aetatem egit in litteris. Sed hoc ipso in loco,
quom avos viveret et antiquo more parva esset villa,
ut illa Curiana in Sabinis, me scito esse natum. Quare
inest nescio quid et latet in animo ac sensu meo,
quo me plus hic locus fortasse delectet, siquidem etiam
ille sapientissimus vir, Ithacam ut videret, inmortali-
tatem scribitur repudiasse. *Att.* Ego vero tibi istam 2 4
iustam causam puto, cur huc libentius venias atque
hunc locum diligas; quin ipse, vere dicam, sum illi
villae amicior modo factus atque huic omni solo, in
quo tu ortus et procreatus es; movemur enim nescio
quo pacto locis ipsis, in quibus eorum, quos diligimus
aut admiramur, adsunt vestigia. Me quidem ipsae
illae nostrae Athenae non tam operibus magnificis
exquisitisque antiquorum artibus delectant quam re-
cordatione summorum virorum, ubi quisque habitare,
ubi sedere, ubi disputare sit solitus, studioseque eorum

etiam sepulchra contemplor. Quare istum, ubi tu es natus, plus amabo posthac locum. *M.* Gaudeo igitur
5 me incunabula paene mea tibi ostendisse. *Att.* Equidem me cognosse admodum gaudeo. Sed illud tamen quale est, quod paulo ante dixisti, hunc locum, id est, ut ego te accipio dicere, Arpinum, germanam patriam esse vestram? Numquid duas habetis patrias? an est una illa patria communis? nisi forte sapienti illi Catoni fuit patria non Roma, sed Tusculum. *M.* Ego mehercule et illi et omnibus municipibus duas esse censeo patrias, unam natu*rae, alte*ram civitatis; ut ille Cato, quom esset Tusculi natus, in populi Romani civitatem susceptus est; ita, quom ortu Tusculanus esset, civitate Romanus, habuit alteram loci patriam, alteram iuris; ut vestri Attici, prius quam Theseus eos demigrare ex agris et in astu, quod appellatur, omnis se conferre iussit, et sui erant iidem et Attici, sic nos et eam patriam ducimus, ubi nati, *et illam, a qua excepti* sumus. Sed necesse est caritate eam praestare, † qua rei publicae nomen universae civitatis est; pro qua mori et cui nos totos dedere et in qua nostra omnia ponere et quasi consecrare debemus; dulcis autem non multo secus est ea, quae genuit, quam illa, quae excepit. Itaque ego hanc meam esse patriam prorsus numquam negabo, dum illa sit maior, haec in ea contineatur . . . habet civitatis et unam
3 6 illam civitatem putat. *Att.* Recte igitur Magnus ille noster me audiente posuit in iudicio, quom pro Ampio tecum simul diceret, rem publicam nostram iustissimas huic municipio gratias agere posse, quod ex eo duo sui conservatores extitissent; uti iam videar adduci hanc quoque, quae te procrearit, esse patriam tuam.

Sed ventum in insulam est. Hac vero nihil est amoenius. Etenim hoc quasi rostro finditur Fibrenus et divisus aequaliter in duas partes latera haec adluit rapideque dilapsus cito in unum confluit et tan-

tum conplectitur, quod satis sit modicae palaestrae,
loci; quo effecto, tamquam id habuerit operis ac mu-
neris, ut hanc nobis efficeret sedem ad disputandum,
statim praecipitat in Lirem et, quasi in familiam pa-
triciam venerit, amittit nomen obscurius Liremque
multo gelidiorem facit; nec enim ullum hoc frigidius
flumen attigi, quom ad multa accesserim, ut vix pede
temptare id possim, quod in Phaedro Platonis facit
Socrates. *M.* Est vero ita; sed tamen huic amoeni- 7
tati, quem ex Quinto saepe audio, Thyamis Epirotes
tuus ille nihil, opinor, concesserit. *Q.* Est ita, ut di-
cis; cave enim putes Attici nostri Amalthio platanis-
que illis quicquam esse praeclarius. Sed, si videtur,
considamus hic in umbra atque ad eam partem ser-
monis, ex qua egressi sumus, revertamur. *M.* Prae-
clare exigis, Quinte, (at ego effugisse arbitrabar) et
tibi horum nihil deberi potest. *Q.* Ordire igitur; nam
hunc tibi totum dicamus diem.

M. 'A Iove Musarum primordia', sicut in Ara-
tio carmine orsi sumus. *Q.* Quorsum istuc? *M.* Quia
nunc item ab eodem et a ceteris dis inmortalibus
sunt nobis agendi capienda primordia. *Q.* Optime vero, 8
frater, et fieri sic decet.

M. Videamus igitur rursus, prius quam adgredia- 4
mur ad leges singulas, vim naturamque legis, ne,
quom referenda sint ad eam nobis omnia, labamur
interdum errore sermonis ignoremusque vim rationis
eius, qua iura nobis definienda sint. *Q.* Sane quidem
hercle, et est ista recta docendi via. *M.* Hanc igitur
video sapientissimorum fuisse sententiam, legem ne-
que hominum ingeniis excogitatam nec scitum aliquod
esse populorum, sed aeternum quiddam, quod univer-
sum mundum regeret imperandi prohibendique sa-
pientia. Ita principem legem illam et ultimam men-
tem esse dicebant omnia ratione aut cogentis aut
vetantis dei; ex quo illa lex, quam di humano generi
dederunt, recte est laudata; est enim ratio mensque

sapientis ad iubendum et ad deterrendum idonea.
9 *Q*. Aliquotiens iam iste locus a te tactus est; sed ante
quam ad populares leges venias, vim istius caelestis
legis explana, si placet, ne aestus nos consuetudinis
absorbeat et ad sermonis morem usitati trahat. *M*. A
parvis enim, Quinte, didicimus 'SI IN IUS VOCAT' atque
eius modi 'leges' alias nominare. Sed vero intellegi
sic oportet, et hoc et alia iussa ac vetita populorum
vim habere ad recte facta vocandi et a peccatis avo-
candi, quae vis non modo senior est quam aetas po-
pulorum et civitatium, sed aequalis illius caelum at-
10 que terras tuentis et regentis dei. Neque enim esse
mens divina sine ratione potest, nec ratio divina non
hanc vim in rectis pravisque sanciendis habet, nec,
quia nusquam erat scriptum, ut contra omnis hostium
copias in ponte unus adsisteret a tergoque pontem
interscindi iuberet, idcirco minus Coclitem illum rem
gessisse tantam fortitudinis lege atque imperio puta-
bimus, nec, si regnante *L*. Tarquinio nulla erat Ro-
mae scripta lex de stupris, idcirco non contra illam
legem sempiternam Sex. Tarquinius vim Lucretiae,
Tricipitini filiae, attulit. Erat enim ratio profecta a
rerum natura et ad recte faciendum inpellens et a
delicto avocans, quae non tum denique incipit lex esse,
quom scripta est, sed tum, quom orta est; orta autem
est simul cum mente divina. Quam ob rem lex vera
atque princeps apta ad iubendum et ad vetandum
ratio est recta summi Iovis.

5 11 *Q*. Adsentior, frater, ut, quod est rectum verum*que*,
*aeternum quo*que sit neque cum litteris, quibus scita
scribuntur, aut oriatur aut occidat. *M*. Ergo ut illa
divina mens summa lex est, item, quom in homine
est perfecta, . . . in mente sapientis; quae sunt autem
varie et ad tempus discriptae populis, favore magis
quam re legum nomen tenent. Omnem enim legem,
quae quidem recte lex appellari possit, esse laudabi-
lem quibusdam talibus argumentis docent: Constat

profecto ad salutem civium civitatumque incolumita-
tem vitamque hominum quietam et beatam inventas
esse leges, eosque, qui primum eius modi scita san-
xerint, populis ostendisse ea se scripturos atque la-
turos, quibus illi adscitis susceptisque honeste beate-
que viverent; quaeque ita conposita sanctaque essent,
eas leges videlicet nominarent. Ex quo intellegi par
est eos, qui perniciosa et iniusta populis iussa descrip-
serint, quom contra fecerint quam polliciti professique
sint, quidvis potius tulisse quam leges, ut perspicuum
esse possit in ipso nomine legis interpretando inesse
vim et sententiam iusti et veri legendi. Quaero igi- 12
tur a te, Quinte, sicut illi solent: Quo si civitas ca-
reat, ob eam ipsam causam, quod eo careat, pro nihilo
habenda sit, id estne numerandum in bonis? *Q.* Ac
maxumis quidem. *M.* Lege autem carens civitas estne
ob *id* ipsum habenda nullo loco? *Q.* Dici aliter non
potest. *M.* Necesse est igitur legem haberi in rebus
optimis. *Q.* Prorsus adsentior. *M.* Quid, quod multa 13
perniciose, multa pestifere sciscuntur in populis, quae
non magis legis nomen adtingunt, quam si latrones
aliquas consessu sua sanxerint? Nam neque medico-
rum praecepta dici vere possunt, si quae inscii in-
peritique pro salutaribus mortifera conscripserunt, ne-
que in populo lex, cuicuimodi fuerit illa, etiamsi
perniciosum aliquid populus acceperit. Ergo est lex
iustorum iniustorumque distinctio ad illam antiquissi-
mam et rerum omnium principem expressa naturam,
ad quam leges homium deriguntur, quae supplicio in-
probos adficiunt, defendunt ac tuentur bonos.

Q. Praeclare intellego nec vero iam aliam esse 6
ullam legem puto non modo habendam, sed ne appel-
landam quidem. *M.* Igitur tu Titias et Apuleias 14
leges nullas putas? *Q.* Ego vero ne Livias quidem.
M. Et recte, quae praesertim uno versiculo senatus
puncto temporis sublatae sint; lex autem illa, cuius
vim explicavi, neque tolli neque abrogari potest.

Q. Eas tu igitur leges rogabis videlicet, quae numquam abrogentur. *M.* Certe, si modo acceptae a duobus vobis erunt. Sed, ut vir doctissimus fecit Plato atque idem gravissimus philosophorum omnium, qui princeps de re publica conscripsit idemque separatim de legibus eius, id mihi credo esse faciundum, ut, prius quam ipsam legem recitem, de eius legis laude dicam. Quod idem et Zaleucum et Charondam fecisse video, quom quidem illi non studii et delectationis, sed rei publicae causa leges civitatibus suis scripserunt. Quos imitatus Plato videlicet hoc quoque legis putavit esse, persuadere aliquid, non omnia vi ac minis
15 cogere. *Q.* Quid, quod Zaleucum istum negat ullum fuisse Timaeus? *M.* At *ait* Theophrastus, auctor haud deterior mea quidem sententia (meliorem multi nominant); commemorant vero ipsius cives, nostri clientes, Locri. Sed sive fuit sive non fuit, nihil ad rem; loquimur, quod traditum est.

7 Sit igitur hoc iam a principio persuasum civibus, dominos esse omnium rerum ac moderatores deos, eaque, quae gerantur, eorum geri iudicio ac numine, eosdemque optime de genere hominum mereri et, qualis quisque sit, quid agat, quid in se admittat, qua mente, qua pietate colat religiones, intueri piorumque et im-
16 piorum habere rationem; his enim rebus inbutae mentes haud sane abhorrebunt ab utili aut a vera sententia. Quid est enim verius quam neminem esse oportere tam stulte adrogantem, ut in se rationem et mentem putet inesse, in caelo mundoque non putet? aut ut ea, quae vix summa ingenii *ratione comprehendantur, nulla* ratione moveri putet? Quem vero astrorum ordines, quem dierum noctiumque vicissitudines, quem mensum temperatio quemque ea, quae gignuntur nobis ad fruendum, non gratum esse cogunt, hunc hominem omnino numerari qui decet? Quomque omnia, quae rationem habent, praestent iis, quae sint rationis expertia, nefasque sit dicere ullam rem praestare na-

turae omnium rerum, rationem inesse in ea confiten-
dum est. Utilis esse autem has opiniones quis neget,
quom intellegat, quam multa firmentur iure iurando,
quantae saluti sint foederum religiones, quam multos
divini supplicii metus a scelere revocarit, quamque
sancta sit societas civium inter ipsos diis inmortali-
bus interpositis tum iudicibus, *tum* testibus? Habes
legis prooemium; sic enim haec appellat Plato. *Q*. Ha- 17
beo vero, frater, et in hoc admodum delector, quod
in aliis rebus aliisque sententiis versaris atque ille.
Nihil enim tam dissimile quam vel ea, quae ante
dixisti, vel hoc ipsum de deis exordium; unum illud
mihi videris imitari, orationis genus. *M*. Velle for-
tasse; quis enim id potest aut umquam poterit imitari?
Nam sententias interpretari perfacile est; quod qui-
dem ego facerem, nisi plane esse vellem meus. Quid
enim negotii est eadem prope verbis isdem conversa
dicere? *Q*. Prorsus adsentior; verum, ut modo tute
dixisti, te esse malo tuum. Sed iam exprome, si pla-
cet, istas leges de religione. *M*. Expromam equidem, 18
ut potero, et, quoniam et locus et sermo familiaris
est, legum leges voce proponam. *Q*. Quidnam id est?
M. Sunt certa legum verba, Quinte, neque ita prisca,
ut in veteribus XII sacratisque legibus, et tamen, quo
plus auctoritatis habeant, paulo antiquiora, quam hic
sermo est. Eum morem igitur cum brevitate, si potuero,
consequar. Leges autem a me edentur non perfectae
(nam esset infinitum), sed ipsae summae rerum atque
sententiae. *Q*. Ita vero necesse est; quare audiamus. 8
M. Ad divos adeunto caste, pietatem adhi- 19
bento, opes amovento. Qui secus faxit, deus
ipse vindex erit.

Separatim nemo habessit deos neve novos neve advenas nisi publice adscitos; privatim colunto, quos rite a patribu *cultos acceperint*.

In urbibus delubra habento; lucos in agris habento et Larum sedes.

Ritus familiae patrumque servanto.

Divos et eos, qui caelestes semper habiti, colunto et ollos, quos endo caelo merita locaverint, Herculem, Liberum, Aesculapium, Castorem, Pollucem, Quirinum, ast olla, propter quae datur homini ascensus in caelum, Mentem, Virtutem, Pietatem, Fidem, earumque laudum delubra sunto, ne uncula vitiorum.

Sacra sollemnia obeunto.

Feriis iurgia amovento easque in famulis operibus patratis habento, itaque ut ita cadat in annuis anfractibus, descriptum esto. Certasque fruges certasque bacas sacerdotes publice libanto; hoc certis sacrificiis ac die-
20 bus; itemque alios ad dies ubertatem lactis feturaeque servanto; idque ne committi possit, ad eam rem, rationem cursus annuos sacerdotes finiunto; quaeque quoique divo decorae grataeque sint hostiae, providento.

Divisque aliis *alii* sacerdotes, omnibus pontifices, singulis flamines sunto. Virginesque Vestales in urbe custodiunto ignem foci publici sempiternum.

Quoque haec privatim et publice modo rituque fiant, discunto ignari a publicis sacerdotibus. Eorum autem genera sunto tria, unum, quod praesit caerimoniis et sacris, alterum, quod interpretetur fatidicorum et vatium ecfata incognita, quorum senatus populusque adsciverit; interpretes autem Iovis optumi maxumi, publici augures, signis et auspiciis
21 †postea vidento, disciplinam tenento sacerdotesque, vineta virgetaque et salutem populi auguranto, quique agent rem duelli quique popularem, auspicium praemonento, ollique obtemperanto, divorumque iras providento sisque apparento caelique fulgora regionibus

ratis temperanto, urbemque et agros [et] templa liberata et effata habento. Quaeque augur iniusta nefasta, vitiosa dira defixerit, inrita infectaque sunto; quique non paruerit, capital esto.

9 Foederum pacis, belli, indotiarum ratorum fetiales iudices, nontii sunto, bella disceptanto.

Prodigia, portenta ad Etruscos haruspices, si senatus iussit, deferunto, Etruriaque principes disciplinam doceto. Quibus divis creverint, procuranto, idemque fulgora atque obstita pianto.

Nocturna mulierum sacrificia ne sunto praeter olla, quae pro populo rite fient; neve quem initianto nisi, ut adsolet, Cereri Graeco sacro.

22 Sacrum commissum, quod neque expiari poterit, impie commissum esto; quod expiari poterit, publici sacerdotes expianto.

Loedis publicis, †quod sine curriculo et sine certatione corporum fiat, popularem laetitiam in cantu et fidibus et tibiis moderanto eamque cum divum honore iungunto.

Ex patriis ritibus optuma colunto.

Praeter Idaeae matris famulos, eosque iustis diebus, ne quis stipem cogito.

Sacrum sacrove commendatum qui clepsit rapsitve, parricida esto.

Periurii poena divina exitium, humana dedecus.

Incestum pontifices supremo supplicio sanciunto.

Impius ne audeto placare donis iram deorum.

Caute vota reddunto; poena violati iuris esto. Quocirca ne quis agrum consecrato. Auri, argenti, eboris sacrandi modus esto.

Sacra privata perpetua manento.

Deorum Manium iura sancta sunto. Bonos

leto datos divos habento; sumptum in ollos luctumque minuunto.

10 23 *Att.* Conclusa quidem est a te permagna lex sane quam brevi; sed, ut mihi quidem videtur, non multum discrepat ista constitutio religionum a legibus Numae nostrisque moribus. *M.* An censes, quom in illis de re publica libris persuadere videatur Africanus omnium rerum publicarum nostram veterem illam fuisse optumam, non necesse esse optumae rei publicae leges dare consentaneas? *Att.* Immo prorsus ita censeo. *M.* Ergo adeo expectate leges, quae genus illud optumum rei publicae contineant, et, si quae forte a me hodie rogabuntur, quae non sint in nostra re publica nec fuerint, tamen erunt fere in more maiorum, qui tum
24 ut lex valebat. *Att.* Suade igitur, si placet, istam ipsam legem, ut ego 'UTEI [TU] ROGAS' possim dicere. *M.* Ain tandem? Attice, non es dicturus aliter? *Att.* Prorsus maiorem quidem rem nullam sciscam aliter, in minoribus, si voles, remittam hoc tibi. *Q.* Atque mea quidem *eadem* sententia est. *M.* At, ne longum fiat, videte. *Att.* Utinam quidem! quid enim agere malumus?

M. Caste iubet lex adire ad deos, animo videlicet, in quo sunt omnia; nec tollit castimoniam corporis. sed hoc oportet intellegi, quom multum animus corpori praestet observeturque, ut casta corpora adhibeantur, multo esse in animis id servandum magis. Nam illud vel aspersione aquae vel dierum numero tollitur; animi labes nec diuturnitate evanescere nec
25 amnibus ullis elui potest. Quod autem pietatem adhiberi, opes amoveri iubet, significat probitatem gratam esse deo, sumptum esse removendum. Quid enim? paupertatem quom divitiis etiam inter homines esse aequalem velimus, cur eam sumptu ad sacra addito deorum aditu arceamus? praesertim quom ipsi deo nihil minus gratum futurum sit quam non omnibus patere ad se placandum et colendum viam. Quod

autem non iudex, sed deus ipse vindex constituitur,
praesentis poenae metu religio confirmari videtur.

Suosque deos aut novos aut alienigenas coli con-
fusionem habet religionum et ignotas caerimonias †nos
sacerdotibus. Nam *a* patribus acceptos deos ita pla- 26
cet coli, si huic legi paruerint ipsi patres.

Delubra esse in urbibus censeo nec sequor magos
Persarum, quibus auctoribus Xerses inflammasse templa
Graeciae dicitur, quod parietibus includerent deos, qui-
bus omnia deberent esse patentia ac libera, quorum-
que hic mundus omnis templum esset et domus. Me- 11
lius Graii atque nostri, qui ut augerent pietatem in
deos, easdem illos urbis quas nos incolere voluerunt;
adfert enim haec opinio religionem utilem civitatibus,
siquidem et illud bene dictum est a Pythagora, doc-
tissimo viro, tum maxume et pietatem et religionem
versari in animis, quom rebus divinis operam dare-
mus, et quod Thales, qui sapientissimus in septem
fuit, homines existimare oportere omnia, *quae* cerne-
rent, deorum esse plena; fore enim omnis castiores,
veluti quom in fanis essent maxime religiosis. Est
enim quaedam opinione species deorum in oculis, non
solum in mentibus. Eandemque rationem luci habent 27
in agris. Neque ea, quae a maioribus prodita est
quom dominis, tum famulis posita in fundi villaeque
conspectu, religio Larum, repudianda est.

Iam ritus familiae patrumque servare id est, quon-
iam antiquitas proxume accedit ad deos, a dis quasi
traditam religionem tueri.

Quod autem ex hominum genere consecratos, sicut
Herculem et ceteros, coli lex iubet, indicat omnium
quidem animos inmortalis esse, sed fortium bonorum-
que divinos. Bene vero, quod Mens, Pietas, Virtus, 28
Fides consecratur manu; quarum omnium Romae de-
dicata publice templa sunt, ut, illa qui habeant (ha-
bent autem omnes boni), deos ipsos in animis suis
conlocatos putent. Nam illud vitiosum, Athenis quod

Cylonio scelere expiato Epimenide Crete suadente fecerunt Contumeliae fanum et Inpudentiae; virtutes enim, non vitia consecrare decet. Araque vetusta in Palatio Febris et altera Esquiliis Malae Fortunae detestataque omnia eius modi repudianda sunt. Quodsi fingenda nomina, Vicae Potae potius vincendi atque potiundi, Statae standi cognominaque Statoris et Invicti Iovis rerumque expetendarum nomina, Salutis, Honoris, Opis, Victoriae. Quoniamque expectatione rerum bonarum erigitur animus, recte etiam Spes a Calatino consecrata est. Fortunaque sit vel Huiusce diei (nam valet in omnes dies) vel Respiciens ad opem ferendam vel Fors, in quo incerti casus significantur magis, vel Primigenia a gignendo, † comes tum. . . .

12 29 Feriarum festorumque dierum ratio in liberis requietem litium habet et iurgiorum, in servis operum et laborum; quas conpositio anni conferre debet ad perfectionem operum rusticorum. Quod *ad* tempus ut sacrificiorum libamenta serventur fetusque pecorum, quae dicta in lege sunt, diligenter habenda ratio intercalandi est; quod institutum perite a Numa posteriorum pontificum neglegentia dissolutum est. Iam illud ex institutis pontificum et haruspicum non mutandum est, quibus hostiis immolandum quoique deo, quoi maioribus, quoi lactentibus, quoi maribus, quoi feminis. Plures autem deorum omnium, singuli singulorum sacerdotes et respondendi iuris et conficiendarum religionum facultatem adferunt. Quomque Vesta quasi focum urbis, ut Graeco nomine est appellata, quod nos prope idem Graecum, *non* interpretatum nomen tenemus, conplexa sit, ei colendae virgines praesint, ut advigiletur facilius ad custodiam ignis et sentiant mulieres naturam feminarum omnem castitatem pati.

30 Quod sequitur vero, non solum ad religionem pertinet, sed etiam ad civitatis statum, ut sine iis, qui

sacris publice praesint, religioni privatae satis facere non possint; continet enim rem publicam consilio et auctoritate optimatium semper populum indigere. Discriptioque sacerdotum nullum iustae religionis genus praetermittit. Nam sunt ad placandos deos alii constituti, qui sacris praesint sollemnibus, ad interpretanda alii praedicta vatium neque multorum, ne esset infinitum, neque ut ea ipsa, quae suscepta publice essent, quisquam extra conlegium nosset. 31 Maximum autem et praestantissimum in re publica ius est augurum cum auctoritate coniunctum. Neque vero hoc, quia sum ipse augur, ita sentio, sed quia sic existimare nos est necesse. Quid enim maius est, si de iure quaerimus, quam posse a summis imperiis et summis potestatibus comitiatus et concilia vel instituta dimittere vel habita rescindere? quid gravius quam rem susceptam dirimi, si unus augur 'alio *die*' dixerit? quid magnificentius quam posse decernere, ut magistratu se abdicent consules? quid religiosius quam cum populo, cum plebe agendi ius aut dare aut non dare? quid? leges non iure rogatas tollere, ut Titiam decreto conlegii, ut Livias consilio Philippi consulis et auguris? nihil domi, nihil militiae per magistratus gestum sine eorum auctoritate posse cuiquam probari?

13 32 *Att.* Age, iam ista video fateorque esse magna; sed est in conlegio vestro inter Marcellum et Appium, optimos augures, magna dissensio (nam eorum ego in libros incidi), quom alteri placeat auspicia ista ad utilitatem esse rei publicae composita, alteri disciplina vestra quasi divinare videatur posse. Hac tu de re quaero quid sentias. *M.* Egone? divinationem, quam Graeci *μαντικήν* appellant, esse sentio, et huius hanc ipsam partem, quae est in avibus ceterisque signis[que] disciplinae nostrae. Si enim deos esse concedimus, eorumque mente mundum regi, et eosdem hominum consulere generi et posse nobis signa rerum futura-

rum ostendere, non video, cur esse divinationem ne-
33 gem; sunt autem ea, quae posui; ex quibus id, quod
volumus, efficitur et cogitur. Iam vero permultorum
exemplorum et nostra est plena res publica et omnia
regna omnesque populi cunctaeque gentes augurum
praedictis multa incredibiliter vera cecidisse; neque
enim Polyidi neque Melampodis neque Mopsi neque
Amphiarai neque Calchantis neque Heleni tantum no-
men fuisset, neque tot nationes id ad hoc tem-
pus retinuissent, ut Phrygum, Lycaonum, Cilicum
maximeque Pisidarum, nisi vetustas ea certa esse do-
cuisset; nec vero Romulus noster auspicato urbem
condidisset, neque Atti Navii nomen memoria floreret
tam diu, nisi omnes hi multa ad veritatem admira-
bilia dixissent. Sed dubium non est, quin haec disci-
plina et ars augurum evanuerit iam et vetustate et
neglegentia. Ita neque illi adsentior, qui hanc scien-
tiam negat umquam in nostro collegio fuisse, neque
illi, qui esse etiam nunc putat; quae mihi videtur
apud maiores fuisse duplex, ut ad rei publicae tem-
pus non numquam, ad agendi consilium saepissime
34 pertineret. *Att.* Credo hercle ita esse istique rationi
potissimum adsentior. Sed redde cetera.

14 *M.* Reddam vero, et id, si potero, brevi. Sequitur
enim de iure belli; in quo et suscipiendo et gerendo et
deponendo ius ut plurimum valeret et fides, eorumque ut
publici interpretes essent, lege sanximus. Iam de haru-
spicum religione, de expiationibus et procurationibus
sat esse plane in ipsa lege dictum puto. *Att.* Adsentior,
quoniam omnis haec in religione versatur oratio. *M.* At
vero quod sequitur, quo modo aut tu adsentiare *aut*
35 ego reprehendam, sane quaero, Tite. *Att.* Quid tan-
dem id est? *M.* De nocturnis sacrificiis mulierum.
Att. Ego vero adsentior, excepto praesertim in ipsa
lege sollemni sacrificio ac publico. *M.* Quid ergo aget
Iacchus Eumolpidaeque vostri et augusta illa myste-
ria, siquidem sacra nocturna tollimus? non enim po-

pulo Romano, sed omnibus bonis firmisque populis leges damus. *Att.* Excipis, credo, illa, quibus ipsi 36 initiati sumus. *M.* Ego vero excipiam; nam mihi quom multa eximia divinaque videntur Athenae tuae peperisse atque in vitam hominum attulisse, tum nihil melius illis mysteriis, quibus ex agresti immanique vita exculti ad humanitatem et mitigati sumus, initiaque ut appellantur, ita re vera principia vitae cognovimus; neque solum cum laetitia vivendi rationem accepimus, sed etiam cum spe meliore moriendi. Quid autem mihi displiceat in nocturnis, poëtae indicant comici. Qua licentia Romae data quidnam egisset ille, qui in sacrificium cogitatam libidinem intulit, quo ne inprudentiam quidem oculorum adici fas fuit? *Att.* Tu vero istam Romae legem rogato; nobis nostras ne ademeris. *M.* Ad nostra igitur revertor; quibus 15 37 profecto diligentissime sanciendum est, ut mulierum famam multorum oculis lux clara custodiat initienturque eo ritu Cereri, quo Romae initiantur. Quo in genere severitatem maiorum senatus vetus auctoritas de Bacchanalibus et consulum exercitu adhibito quaestio animadversio*que* declarat. Atque omnia nocturna, ne nos duriores forte videamur, in media Graecia Diagondas Thebanus lege perpetua sustulit; novos vero deos et in his colendis nocturnas pervigilationes sic Aristophanes, facetissumus poëta veteris comoediae, vexat, ut apud eum Sabazius et quidam alii dei peregrini iudicati e civitate eiciantur.

Publicus autem sacerdos inprudentiam consilio expiatam metu liberet, audaciam in . . . et inmittendis religionibus foedis damnet atque impiam iudicet.

Iam ludi publici quoniam sunt cavea circoque divisi, 38 † sint corporum certationes cursu et pugillatu et luctatione curriculisque equorum usque ad certam victoriam circo constitutis, cavea cantu † vice ac fidibus et tibiis, dum modo ea moderata sint, ut lege praescribitur. Adsentior enim Platoni nihil tam facile in

animos teneros atque molles influere quam varios canendi sonos, quorum dici vix potest quanta sit vis in utramque partem; namque et incitat languentes et languefacit excitatos et tum remittit animos, tum contrahit, civitatumque hoc multarum in Graecia interfuit, antiquom vocum conservare modum; quarum mores lapsi ad mollitias pariter sunt inmutati cum cantibus, aut hac dulcedine corruptelaque depravati, ut quidam putant, aut, quom severitas eorum ob alia vitia cecidisset, tum fuit in auribus animisque mutatis etiam
39 huic mutationi locus. Quam ob rem ille quidem sapientissimus Graeciae vir longeque doctissimus valde hanc labem veretur; negat enim mutari posse musicas leges sine mutatione legum publicarum. Ego autem nec tam valde id timendum nec plane contemnendum puto; illud quidem *video*, quae solebant quondam conpleri severitate iucunda Livianis et Naevianis modis, nunc ut eadem exultent et cervices oculosque pariter cum modorum flexionibus torqueant. Graviter olim ista vindicabat vetus illa Graecia longe providens, quam sensim pernicies inlapsa *in* civium animos malis studiis malisque doctrinis repente totas civitates everteret, siquidem illa severa Lacedaemo nervos iussit, quos plures quam septem haberet, in Timothei fidibus incidi.

16 40 Deinceps in lege est, ut de ritibus patriis colantur optuma; de quo quom consulerent Athenienses Apollinem Pythium, quas potissimum religiones tenerent, oraclum editum est: 'eas, quae essent in more maiorum.' Quo quom iterum venissent maiorumque morem dixissent saepe esse mutatum quaesissentque, quem morem potissimum sequerentur e variis, respondit: 'optumum.' Et profecto ita est, ut id habendum sit antiquissimum et deo proximum, quod sit optumum.

Stipem sustulimus nisi eam, quam ad paucos dies propriam Idaeae Matris excepimus; implet enim superstitione animos et exhaurit domus.

Sacrilego poena est, neque ei soli, qui sacrum abstulerit, sed etiam ei, qui sacro commendatum; quod 41
et nunc multis fit in fanis, *et* Alexander in Cilicia deposuisse apud Solensis in delubro pecuniam dicitur et Atheniensis Clisthenes Iunoni Samiae, civis egregius, quom rebus timeret suis, filiarum dotis credidisse.

Iam de periuriis, de incesto nihil sane hoc quidem loco disputandum est.

Donis impii ne placare audeant deos, Platonem audiant, qui vetat dubitare, qua sit mente futurus deus, quom vir nemo bonus ab inprobo se donari velit.

† Diligentiam votorum satis in lege dictum est ac votis sponsio, qua obligamur deo. Poena vero violatae religionis iustam recusationem non habet. Quid ego hic sceleratorum utar exemplis? quorum plenae tragoediae; quae ante oculos sunt, ea potius adtingam. Etsi haec commemoratio vereor ne supra hominis fortunam esse videatur, tamen, quoniam sermo mihi est apud vos, nihil reticebo volamque hoc, quod loquar, diis inmortalibus gratum potius videri quam grave.
Omnia tum perditorum civium scelere discessu meo 17
religionum iura polluta sunt, vexati nostri Lares fa- 42
miliares, in eorum sedibus exaedificatum templum Licentiae, pulsus a delubris is, qui illa servarat; circumspicite celeriter animo (nihil enim attinet quemquam nominari), qui sint rerum exitus consecuti. Nos, qui illam custodem urbis omnibus ereptis nostris rebus ac perditis violari ab impiis passi non sumus eamque ex nostra domo in ipsius patris domum detulimus, iudicia senatus, Italiae, gentium denique omnium conservatae patriae consecuti sumus; quo quid accidere potuit homini praeclarius? Quorum scelere religiones tum prostratae adflictaeque sunt, partim ex illis distracti ac dissipati iacent, qui vero ex iis et horum scelerum principes fuerant et praeter ceteros in omni religione inpii, non solum vita . . . cruciati atque dedecore, verum etiam sepultura et iustis exsequiarum

43 caruerunt. *Q.* Equidem ista agnosco, frater, et meritas dis gratias ago; sed nimis saepe secus aliquanto videmus evadere. *M.* Non enim, Quinte, recte existimamus, quae poena divina sit, sed opinionibus vulgi rapimur in errorem nec vera cernimus; morte aut dolore corporis aut luctu animi aut offensione iudicii hominum miserias ponderamus; quae fateor humana esse et multis bonis viris accidisse. Sceleris est poena tristis et praeter eos eventus, qui sequuntur, per se ipsa maxima est. Vidimus eos, qui nisi odissent patriam, numquam inimici nobis fuissent, ardentis tum cupiditate, tum metu, tum conscientia, quidquid agerent, modo timentis, vicissim contemnentis religiones, iudicia perrupta ab isdem corruptela hominum, non
44 deorum. Reprimam iam et non insequar longius, eoque minus, quo plus poenarum habeo quam petivi; tantum ponam brevi, duplicem poenam esse divinam, quod constet ex vexandis vivorum animis et ea fama mortuorum, ut eorum exitium et iudicio vivorum et gaudio conprobetur.

18 45 Agri autem ne consecrentur, Platoni prorsus adsentior, qui, si modo interpretari potuero, his fere verbis utitur: 'Terra igitur ut focus domiciliorum sacra deorum omnium est; quocirca ne quis iterum idem consecrato. Aurum autem et argentum in urbibus et privatim et in fanis invidiosa res est. Tum ebur ex inani corpore extractum haud satis castum donum deo. Iam aes atque ferrum duelli instrumenta, non fani. Ligneum autem, quod *quis*que voluerit, uno e ligno dicato itemque lapideum in delubris communibus, textile ne operosius quam mulieris opus menstruum. Color autem albus praecipue decorus deo est quom in cetero, tum maxime in textili; tincta vero absint nisi a bellicis insignibus. Divinissima autem dona aves et formae ab uno pictore uno absolutae

die; itemque cetera huius exempli dona sunto.' Haec illi placent; sed ego cetera non tam restricte praefinio vel hominum vitiis vel subsidiis temporum victus; terrae cultum segniorem suspicor fore, si ad eam utendam ferroque subigendam superstitionis aliquid accesserit.

Att. Habeo ista; nunc de sacris perpetuis et de Manium iure restat. *M.* O miram memoriam, Pomponi, tuam! at mihi ista exciderant. *Att.* Ita credo, 46
sed tamen hoc magis eas res et memini et expecto, quod et ad pontificium ius et ad civile pertinent. *M.* Vero, et a peritissimis sunt istis de rebus et responsa et scripta multa, et ego in hoc omni sermone nostro, quod ad cumque legis genus me disputatio nostra deduxerit, tractabo, quoad potero, eius ipsius generis ius civile nostrum, sed ita, locus ut ipse notus sit, ex quo ducatur quaeque pars iuris, ut non difficile sit, qui modo ingenio possit moveri, quaecumque nova causa consultatiove acciderit, eius tenere ius, quom scias, a quo sit capite repetendum. Sed 19 47
iuris consulti sive erroris obiciundi causa, quo plura et difficiliora scire videantur, sive, quod similius veri est, ignoratione docendi (nam non solum scire aliquid artis est, sed quaedam ars *est* etiam docendi) saepe, quod positum est in una cognitione, id *in* infinitam dispertiuntur, velut in hoc ipso genere quam magnum illud Scaevolae faciunt, pontifices ambo et eidem iuris peritissimi! 'Saepe', inquit Publii filius, 'ex patre audivi pontificem bonum neminem esse, nisi qui ius civile cognosset.' Totumne? quid ita? quid enim ad pontificem de iure parietum aut aquarum aut ullo omnino nisi eo, quod cum religione coniunctum est? id autem quantulum est! De sacris, credo, de votis, de feriis et de sepulchris, et si quid eius modi est. Cur igitur haec tanta facimus? quom cetera perparva sint, de sacris autem, qui locus patet latius, haec sit una sententia, ut conserventur semper et deinceps familiis

prodantur et, ut in lege posui, perpetua sint sacra.
48 †Haec posite haec iura pontificum auctoritate conse-
cuta sunt, ut, ne morte patris familias sacrorum me-
moria occideret, iis essent ea adiuncta, ad quos eiusdem
morte pecunia venerit. Hoc uno posito, quod est ad
cognitionem disciplinae satis, innumerabilia nascuntur,
quibus implentur iuris consultorum libri; quaeruntur
enim, qui astringantur sacris. Heredum causa iustis-
sima est; nulla est enim persona, quae ad vicem eius,
qui e vita emigrarit, propius accedat. Deinde, qui
morte testamentove eius tantundem capiat, quantum
omnes heredes. Id quoque ordine; est enim ad id,
quod propositum est, adcommodatum. Tertio loco,
si nemo sit heres, is, qui de bonis, quae eius fuerint,
quom moritur, usu ceperit plurimum possidendo.
Quarto, qui, si nemo sit, qui ullam rem ceperit, de
49 creditoribus eius plurimum servet. Extrema illa per-
sona est, ut is, si qui ei, qui mortuus sit, pecuniam
debuerit neminique eam solverit, proinde habeatur,
quasi eam pecuniam ceperit.

20 Haec nos a Scaevola didicimus non ita descripta
ab antiquis. Nam illi quidem his verbis docebant:
tribus modis sacris adstringi, aut hereditate, aut si
maiorem partem pecuniae capiat, aut, si maior pars
50 pecuniae legata est, si inde quippiam ceperit. Sed
pontificem sequamur. Videtis igitur omnia pendere
ex uno illo, quod pontifices cum pecunia sacra con-
iungi volunt isdemque ferias et caerimonias adscriben-
das putant. Atque etiam dant hoc Scaevolae, quom
est partitio, ut, si in testamento deducta scripta non
sit ipsique minus ceperint, quam omnibus heredibus
relinquatur, sacris ne alligentur. In donatione hoc
iidem secus interpretantur, et, quod pater familias in
eius donatione, qui in ipsius potestate est, adprobavit,
ratum est; quod eo insciente factum est, si id is non
51 adprobat, ratum non est. His propositis quaestiun-
culae multae nascuntur, quas, qui intellegat †non, si

ad caput referat, per se ipse facile perspiciat. Veluti, si minus quis cepisset, ne sacris alligaretur, et post de eius heredibus aliquis exegisset pro sua parte id, quod ab eo, quoi ipse heres esset, praetermissum fuisset, eaque pecunia non minor esset facta cum superiore exactione, quam heredibus omnibus esset relicta, qui eam pecuniam exegisset, solum sine coheredibus sacris alligari. Quin etiam cavent, ut, cui plus legatum sit, quam sine religione capere liceat, is per aes et libram heredes testamenti solvat, propterea quod eo loco res est ita soluta hereditate, quasi ea pecunia legata non esset.

21 52 Hoc ego loco multisque aliis quaero a vobis, Scaevolae, pontifices maximi et homines meo quidem iudicio acutissimi, quid sit, quod ad ius pontificium civile appetatis; civilis enim iuris scientia pontificium quodam modo tollitis. Nam sacra cum pecunia pontificum auctoritate, nulla lege coniuncta sunt. Itaque si vos tantum modo pontifices essetis, pontificalis maneret auctoritas, sed quod iidem iuris civilis estis peritissimi, hac scientia illam eluditis. Placuit P. Scaevolae et Ti. Coruncanio, pontificibus maximis, itemque ceteris eos, qui tantundem caperent, quantum omnes heredes, sacris alligari. Habeo ius pontificium; quid 53 huc accessit ex iure civili? Partitionis caput scriptum caute, ut centum nummi deducerentur; inventa est ratio, cur pecunia sacrorum molestia liberaretur. Quodsi hoc, qui testamentum faciebat, cavere noluisset, admonet iuris consultus hic quidem ipse Mucius, pontifex idem, ut minus capiat, quam omnibus heredibus relinquatur; super dicebant quicquid cepisset, adstringi; rursus sacris liberantur. Hoc vero nihil ad pontificium ius et e medio est iure civili, ut per aes et libram heredem testamenti solvant et eodem loco res sit, quasi ea pecunia legata non esset, si is, cui legatum est, stipulatus est id ipsum, quod legatum est, ut ea pecunia ex stipulatione debeatur, sitque ea non ....

54 doctum hominem sane, cuius fuit Accius perfamiliaris, sed mensem, credo, extremum anni, ut veteres Februarium, sic hic Decembrem sequebatur. Hostia autem maxima parentare pietatis esse adiunctum putabat.

22 55 Iam tanta religio est sepulchrorum, ut extra sacra et gentem inferri fas negent esse, idque apud maiores nostros A. Torquatus in gente Popillia iudicavit. Nec vero tam denicales, quae a nece appellatae sunt, quia residentur mortuis, quam ceterorum caelestium quieti dies feriae nominarentur, nisi maiores eos, qui ex hac vita migrassent, in deorum numero esse voluissent. Eas in eos dies conferre ius, ut nec ipsius neque publicae feriae sint; totaque huius iuris conpositio pontificalis magnam religionem caerimoniamque declarat. Neque necesse est edisseri a nobis, quae finis funestae familiae, quod genus sacrificii Lari vervecibus fiat, quem ad modum os resectum terra obtegatur, quaeque in porca contracta iura sint, quo tempore incipiat sepulchrum esse et religione teneatur.

56 At mihi quidem antiquissimum sepulturae genus illud fuisse videtur, quo apud Xenophontem Cyrus utitur; redditur enim terrae corpus et ita locatum ac situm quasi operimento matris obducitur. Eodemque ritu in eo sepulchro, quod *haud* procul a Fontis ara est, regem nostrum Numam conditum accepimus gentemque Corneliam usque ad memoriam nostram hac sepultura scimus esse usam. C. Marii sitas reliquias apud Anienem dissipari iussit Sulla victor acerbiore odio incitatus, quam
57 *si tam* sapiens fuisset, quam fuit vehemens. Quod haud scio an timens *ne* suo corpori posset accidere primus e patriciis Corneliis igni voluit cremari. Declarat enim Ennius de Africano: 'Hic est ille situs'. Vere; nam siti dicuntur ii, qui conditi sunt. Nec tamen eorum ante sepulchrum est, quam iusta facta et porcus caesus est. Et quod nunc communiter in omnibus sepultis venit usu, *ut* humati dicantur, id erat proprium tum in iis, quos humus iniecta con-

texerat, eumque morem ius pontificale confirmat; nam prius quam in os iniecta gleba est, locus ille, ubi crematum est corpus, nihil habet religionis; iniecta gleba †tum et illis humatus est, et gleba vocatur, ac tum denique multa religiosa iura conplectitur. Itaque in eo, qui in nave necatus, deinde in mari proiectus esset, decrevit P. Mucius familiam puram, quod os supra terram non extaret; porcam heredi esse contractam, et habendas triduum ferias, et porco femina piaculum †pati; si in mari mortuus esset, eadem praeter piaculum et ferias.

23 58 *Att.* Video, quae sint in pontificio iure, sed quaero, ecquidnam sit in legibus. *M.* Pauca sane, Tite, et, uti arbitror, non ignota vobis; sed ea non tam ad religionem spectant quam ad ius sepulchrorum. Hominem mortuum, inquit lex in XII, in urbe ne sepelito neve urito; credo vel propter ignis periculum. Quod autem addit: neve urito, indicat, non qui uratur, sepeliri, sed qui humetur. *Att.* Quid, qui post XII in urbe sepulti sunt clari viri? *M.* Credo, Tite, fuisse aut eos, quibus hoc ante hanc legem virtutis causa tributum est, ut Poplicolae, ut Tuberto, quod eorum posteri iure tenuerunt, aut eos, si qui hoc, ut C. Fabricius, virtutis causa soluti legibus consecuti sunt. Sed *ut* in urbe sepeliri lex vetat, sic decretum a pontificum collegio non esse ius in loco publico fieri sepulchrum. Nostis extra portam Collinam aedem Honoris; aram in eo loco fuisse memoriae proditum est; ad eam quom lamina esset inventa et in ea scriptum lamina: 'Honoris', ea causa fuit, *ut* aedis haec dedicaretur. Sed quom multa in eo loco sepulchra fuissent, exarata sunt; statuit enim collegium locum publicum non potuisse privata religione obligari.

59 Iam cetera in XII minuendi sumptus sunt lamentationisque funebris, translata de Solonis fere legibus. Hoc plus, inquit, ne facito: Rogum ascea ne polito. Nostis, quae sequuntur; discebamus enim

pueri XII ut carmen necessarium; quas iam nemo discit. Extenuato igitur sumptu tribus riciniis et tunicla purpurea et decem tibicinibus tollit etiam lamentationem: Mulieres genas ne radunto neve lessum funeris ergo habento. Hoc veteres interpretes Sex. Aelius, L. Acilius non satis se intellegere dixerunt, sed suspicari vestimenti aliquod genus funebris, L. Aelius lessum quasi lugubrem eiulationem, ut vox ipsa significat; quod eo magis iudico verum esse, quia lex Solonis id ipsum vetat. Haec laudabilia et locupletibus fere cum plebe communia; quod quidem maxime e natura est, tolli fortunae discrimen in morte.

24 60 Cetera item funebria, quibus luctus augetur, XII sustulerunt. Homini, inquit, mortuo ne ossa legito, quoi pos funus faciat. Excipit bellicam peregrinamque mortem. Haec praeterea sunt in legibus † de uncturaque servilis unctura tollitur omnisque circumpotatio; quae et recte tolluntur neque tollerentur, nisi fuissent. Ne sumptuosa respersio, ne longae coronae nec acerrae praetereantur. Illa iam significatio est laudis ornamenta ad mortuos pertinere, quod coronam virtute partam et ei, qui peperisset, et eius parenti sine fraude esse lex inpositam iubet. Credoque, quod erat factitatum, ut uni plura *funera* fierent lectique plures sternerentur, id quoque ne fieret, lege sanctum est. Qua in lege quom esset: neve aurum addito, *videte*, quam humane excipiat altera lex: at cui auro dentes vincti escunt, ast im cum illo sepeliet uretve, se fraude esto. Et simul illud videtote,
61 aliud habitum esse sepelire et urere. Duae sunt praeterea leges de sepulchris, quarum altera privatorum aedificiis, altera ipsis sepulchris cavet. Nam quod rogum bustumve novum vetat propius sexaginta pedes adigi aedes alienas invito domino, incendium veretur † acerbum vetat; quod autem forum,

id est vestibulum sepulchri, bustumve usu capi vetat, tuetur ius sepulchrorum. Haec habemus in XII sane secundum naturam, quae norma legis est; reliqua sunt in more: funus ut indicatur, si quid ludorum, dominusque funeris utatur accenso atque lictoribus, honoratorum virorum laudes in contione memo- 62
rentur easque etiam cantus ad tibicinem prosequatur, cui nomen neniae, quo vocabulo etiam *apud* Graecos cantus lugubres nominantur.

Att. Gaudeo nostra iura ad naturam accommodari 25
maiorumque sapientia admodum delector; sed requiro, ut ceteri sumptus, sic etiam sepulchrorum modum. *M.* Recte requiris; quos enim ad sumptus progressa iam ista res sit, in C. Figuli sepulchro vidisse *te* credo. Minimam olim istius rei fuisse cupiditatem multa extant exempla maiorum. Nostrae quidem legis interpretes, quo capite iubentur sumptum et luctum removere a deorum Manium iure, hoc intellegant in primis, sepulchrorum magnificentiam esse minuendam. Nec haec a sapientissimis legum scriptoribus neglecta 63
sunt; nam et Athenis iam *ab* illo *pri*mo re*ge* Cecrope, ut aiunt, permansit hoc ius terra humandi; † quam quom proxumi fecerant obductaque terra erat, frugibus obserebatur, ut sinus et gremium quasi matris mortuo tribueretur, solum autem frugibus expiatum ut vivis redderetur. Sequebantur epulae, quas inibant propinqui coronati, apud quos de mortui laude † quomni quid veri erat praedicatum (nam mentiri nefas habebatur), † ad iusta confecta erant. Posteaquam, ut scribit Phalereus, 64
sumptuosa fieri funera et lamentabilia coepissent, Solonis lege sublata sunt; quam legem eisdem prope verbis nostri decemviri in decimam tabulam coniecerunt; nam de tribus riciniis et pleraque illa Solonis sunt; de lamentis vero expressa verbis sunt: Mulieres genas ne radunto neve lessum funeris ergo habento.

De sepulchris autem nihil est apud Solonem am- 26

plius, quam ne quis ea deleat neve alienum in-
ferat, poenaque est, si quis bustum (nam id
puto appellari *τύμβον*) aut monimentum, inquit,
aut columnam violarit, laeserit, fregerit. Sed
post aliquanto propter has amplitudines sepulchrorum,
quas in Ceramico videmus, lege sanctum est, ne quis
sepulchrum faceret operosius, quam quod de-
65 cem homines effecerint triduo; neque id opere
tectorio exornari nec hermas, quos vocant, licebat in-
poni, nec de mortui laude nisi in publicis sepulturis
nec ab alio, nisi qui publice ad eam rem constitutus
esset, dici licebat. Sublata etiam erat celebritas vi-
rorum ac mulierum, quo lamentatio minueretur; *auget*
66 enim luctum concursus hominum. Quocirca Pittacus
omnino accedere quemquam vetat in funus aliorum.
Sed ait rursus idem Demetrius increbruisse eam fu-
nerum sepulchrorumque magnificentiam, quae nunc fere
Romae est; quam consuetudinem lege minuit ipse;
fuit enim hic vir, ut scitis, non solum eruditissimus,
sed etiam civis e re publica maxime tuendaeque civi-
tatis peritissimus. Is igitur sumptum minuit non so-
lum poena, sed etiam tempore; ante lucem enim iussit
efferri. Sepulchris autem novis finivit modum; nam
super terrae tumulum noluit quicquam statui nisi co-
lumellam tribus cubitis ne altiorem aut mensam aut
labellum et huic procurationi certum magistratum
praefecerat.

27 67 Haec igitur Athenienses tui. Sed videamus Pla-
tonem, qui iusta funerum reicit ad interpretes religio-
num; quem nos morem tenemus. De sepulchris autem
dicit haec: vetat ex agro culto eove, qui coli possit,
ullam partem sumi sepulchro; sed quae natura agri
tantum modo efficere possit, ut mortuorum corpora
sine detrimento vivorum recipiat, ea potissimum ut
conpleatur; quae autem terra fruges ferre et ut ma-
ter cibos suppeditare possit, eam ne quis nobis mi-
68 nuat neve vivos neve mortuos. Extrui autem vetat

sepulchrum altius, quam quod *quinque homines* quinque diebus absolverint, nec e lapide excitari plus nec inponi, quam quod capiat laudem mortui incisam ne plus quattuor herois versibus, quos 'longos' appellat Ennius. Habemus igitur huius quoque auctoritatem de sepulchris summi viri, a quo item funerum sumptus praefinitur ex censibus a minis quinque usque ad minam. Deinceps dicit eadem illa de inmortalitate animorum et reliqua post mortem tranquillitate bonorum, poenis impiorum. 69

Habetis igitur explicatum omnem, ut arbitror, religionum locum. *Q.* Nos vero, frater, et copiose quidem; sed perge cetera. *M.* Pergam equidem et, quoniam libitum est vobis me ad haec inpellere, hodierno sermone conficiam, spero, hoc praesertim die; video enim Platonem idem fecisse, omnemque orationem eius de legibus peroratam esse uno aestivo die. Sic igitur faciam et dicam de magistratibus; id enim est profecto, quod constituta religione rem publicam contineat maxime. *Att.* Tu vero dic et istam rationem, quam coepisti, tene.

M. TULLII CICERONIS
DE LEGIBUS
LIBER TERTIUS.

ARGUMENTUM.

Dis immortalibus proximi et dignitate et potestate sunt magistratus. Itaque constituta religione statim Cicero de magistratibus leges eodem modo prooemio et explicatione adiectis subiecit, quibus eorum genera, potestas imperiumque definiuntur. Ita autem sapienter a maioribus tota haec rei publicae pars constituta videbatur, ut non multum in ea novandum pu-

taret. Quam ob rem discriptionem magistratuum Romanam retinuit nec multum attulit novi. Explicationis magna pars interiit, in ea autem, quae mansit, egregiae et sapientes de legationibus liberis, de potestate tribunicia, de senatus sanctitate et integritate, de legibus tabellariis etc. disputationes reperiuntur. In epilogo significantur librorum, qui interciderunt, consequentium summaria.

---

1 1 *Marcus*. Sequar igitur, ut institui, divinum illum
virum, quem quadam admiratione commotus saepius
fortasse laudo, quam necesse est. *Att*. Platonem vi-
delicet dicis. *M*. Istum ipsum, Attice. *Att*. Tu vero
eum nec nimis valde umquam nec nimis saepe lau-
daveris; nam hoc mihi etiam nostri illi, qui neminem
nisi suum laudari volunt, concedunt, ut eum arbitratu
meo diligam. *M*. Bene hercle faciunt. Quid enim
est elegantia tua dignius? cuius et vita et oratio con-
secuta mihi videtur difficillimam illam societatem gra-
vitatis cum humanitate. *Att*. Sane gaudeo, quod te
interpellavi, quoniam quidem tam praeclarum mihi
dedisti iudicii tui testimonium. Sed perge, ut coepe-
2 ras. *M*. Laudemus igitur prius legem ipsam veris et
propriis generis sui laudibus. *Att*. Sane quidem, sicut
de religionum lege fecisti.

M. Videtis igitur magistratus hanc esse vim, ut
praesit praescribatque recta et utilia et coniuncta cum
legibus. Ut enim magistratibus leges, ita populo
praesunt magistratus, vereque dici potest magistra-
tum legem esse loquentem, legem autem mutum ma-
3 gistratum. Nihil porro tam aptum est ad ius con-
dicionemque naturae (quod quom dico, legem a me
dici intellegi volo) quam imperium; sine quo nec do-
mus ulla nec civitas nec gens nec hominum univer-
sum genus stare nec rerum natura omnis nec ipse
mundus potest; nam et hic deo paret, et huic oboediunt
maria terraeque, et hominum vita iussis supremae
2 4 legis obtemperat. Atque ut ad haec citeriora veniam

et notiora nobis, omnes antiquae gentes regibus quondam paruerunt. Quod genus imperii primum ad homines iustissimos et sapientissimos deferebatur (idque [ut] in re publica nostra maxime valuit, quoad ei regalis potestas praefuit), deinde etiam deinceps posteris prodebatur, quod [et] in iis etiam, qui nunc regnant, manet. Quibus autem regia potestas non placuit, non ii nemini, sed non semper uni parere voluerunt. Nos autem quoniam leges damus liberis populis, quaeque de optima re publica sentiremus, in sex libris ante diximus, accommodabimus hoc tempore leges ad illum, quem probamus, civitatis statum. Magistratibus igitur 5
opus est, sine quorum prudentia ac diligentia esse civitas non potest, quorumque discriptione omnis rei publicae moderatio continetur. Neque solum his praescribendus est imperandi, sed etiam civibus obtemperandi modus; nam et qui bene imperat, paruerit aliquando necesse est, et qui modeste paret, videtur, qui aliquando imperet, dignus esse. Itaque oportet et eum, qui paret, sperare se aliquo tempore imperaturum et illum, qui imperat, cogitare brevi tempore sibi esse parendum. Nec vero solum ut obtemperent oboediantque magistratibus, sed etiam ut eos colant diligantque, praescribimus, ut Charondas in suis facit legibus; noster vero Plato Titanum e genere statuit eos, qui, ut illi caelestibus, sic hi adversentur magistratibus. Quae quom ita sint, ad ipsas iam leges veniamus, si placet. *Att.* Mihi vero et istud et ordo iste rerum placet.

M. Iusta imperia sunto, iisque cives mo- 3 6
deste ac sine recusatione parento; magistratus nec oboedientem et noxium civem multa, vinculis verberibusve coherceto, ni par maiorve potestas populusve prohibessit, ad quos provocatio esto. Quom magitratus iudicassit inrogassitve, per populum multae poenae certatio esto. Militiae ab eo, qui imperabit, pro-

vocatio nec esto, quodque is, qui bellum geret, imperassit, ius ratumque esto.

Minores magistratus partiti iuris ploeres im ploera sunto. Militiae, quibus iussi erunt, imperanto eorumque tribuni sunto, domi pecuniam publicam custodiunto, vincula sontium servanto, capitalia vindicanto, aes, argentum aurumve publice signanto, litis contractas iudicanto, quodcumque senatus creverit, agunto.

7 Suntoque aediles curatores urbis, annonae ludorumque sollemnium, ollisque ad honoris amplioris gradum is primus ascensus esto.

Censores populi aevitates, suboles, familias pecuniasque censento, urbis tecta templa, vias aquas, aerarium vectigalia tuento populique partis in tribus discribunto, exin pecunias, aevitatis, ordines partiunto, equitum peditumque prolem discribunto, caelibes esse prohibento, mores populi regunto, probrum in senatu ne relinquonto; bini sunto, magistratum quinquennium habento; reliqui magistratus annui sunto; eaque potestas semper esto.

8 Iuris disceptator, qui privata iudicet iudicarive iubeat, praetor esto; is iuris civilis custos esto; huic potestate pari, quotcumque senatus creverit populusve iusserit, tot sunto.

Regio imperio duo sunto, iique *a* praeeundo, iudicando, consulendo praetores, iudices, consules appellamino; militiae summum ius habento, nemini parento; ollis salus populi suprema lex esto.

9 Eumdem magistratum, ni interfuerint decem anni, ne quis capito; aevitatem annali lege servanto.

Ast quando duellum gravius, discordiae civium escunt, oenus ne amplius sex menses, si senatus creverit, idem iuris, quod duo consu-

les, teneto, isque ave sinistra dictus populi magister esto; equitatumque qui regat, habeto pari iure cum eo, quicumque erit iuris disceptator; reliqui magistratus ne sunto.

Ast quando consules magisterve populi nec escunt, auspicia patrum sunto, ollique ec se produnto, qui comitiatu creare consules rite possint.

Imperia, potestates, legationes, quom senatus creverit populusve iusserit, ex urbe exeunto, duella iusta iuste gerunto, sociis parcunto, se et suos continento, populi sui gloriam augento, domum cum laude redeunto.

Rei suae ergo ne quis legatus esto.

Plebes quos pro se contra vim auxilii ergo decem creassit, ei tribuni eius sunto, quodque ii prohibessint quodque plebem rogassint, ratum esto; sanctique sunto neve plebem orbam tribunis relinquonto.

Omnes magistratus auspicium iudiciumque 10
habento, exque eis senatus esto; eius decreta rata sunto; ast potestas par maiorve prohibessit, perscripta servanto.

Is ordo vitio vacato, ceteris specimen esto.

Creatio magistratuum, iudicia populi, iussa vetita quom suffragio cosciscentur, optumatibus nota, plebi libera sunto.

Ast quid erit, quod extra magistratus coe- 4
rari oesus sit, qui coeret, populus creato eique ius coerandi dato.

Cum populo patribusque agendi ius esto consuli, praetori, magistro populi equitumque eique, quem patres prodent consulum rogandorum ergo; tribunisque, quos sibi plebes creassit, ius esto cum patribus agendi; iidem ad plebem, quod oesus erit, ferunto.

Quae cum populo quaeque in patribus agentur, modica sunto.

11 Senatori, qui nec aderit, aut causa aut culpa esto; loco senator et modo orato, causas populi teneto.

Vis in populo abesto. Par maiorve potestas plus valeto. Ast quid turbassitur in agendo, fraus actoris esto. Intercessor rei malae salutaris civis esto.

Qui agent, auspicia servanto, auguri publico parento, promulgata proposita in aerario cognita agunto, nec plus quam de singulis rebus semel consulunto, rem populum docento, doceri a magistratibus privatisque patiunto.

Privilegia ne inroganto; de capite civis nisi per maximum comitiatum ollosque, quos censores in partibus populi locassint, ne ferunto.

Donum ne capiunto neve danto neve petenda neve gerenda neve gesta potestate. Quod quis earum rerum migrassit, noxiae poena par esto.

Censores fidem legum custodiunto; privati ad eos acta referunto nec eo magis lege liberi sunto.

Lex recitata est. Discedere et tabellam iubebo dari.

5 12 *Q.* Quam brevi, frater, in conspectu posita est a te omnium magistratuum discriptio, sed ea paene nostrae civitatis, etsi a te paulum adlatum est novi. *M.* Rectissime, Quinte, animadvertis; haec est enim, quam Scipio laudat in *illis* libris et quam maxime probat temperationem rei publicae, quae effici non potuisset nisi tali discriptione magistratuum. Nam sic habetote, magistratibus iisque, qui praesint, contineri rem publicam, et ex eorum conpositione, quod cuiusque rei publicae genus sit, intellegi. Quae res quom sapientissime moderatissimeque constituta esset a ma-

ioribus nostris, nihil habui sane, non *modo* multum, quod putarem novandum in legibus. *Att.* Reddes igitur 13 nobis, ut in religionis lege fecisti admonitu et rogatu meo, sic de magistratibus ut disputes, quibus de causis maxime placeat ista discriptio. *M.* Faciam, Attice, ut vis, et locum istum totum, ut a doctissimis Graeciae quaesitum et disputatum est, explicabo et, ut institui, nostra iura attingam. *Att.* Istud maxime expecto disserendi genus. *M.* Atqui pleraque sunt dicta in illis libris, quod faciendum fuit, quom de optuma re publica quaereretur; sed huius loci de magistratibus sunt propria quaedam a Theophrasto primum, deinde a Dione Stoico quaesita subtilius.

Att. Ain tandem? etiam a Stoicis ista tractata 6 14 sunt? *M.* Non sane nisi ab eo, quem modo nominavi, et postea a magno homine et in primis erudito, Panaetio. Nam veteres verbo tenus acute illi quidem, sed non ad hunc usum popularem atque civilem de re publica disserebant. Ab hac familia magis ista manarunt Platone principe; post Aristoteles inlustravit omnem hunc civilem in disputando locum Heraclidesque Ponticus profectus ab eodem Platone; Theophrastus vero institutus ab Aristotele habitavit, ut scitis, in eo genere rerum, ab eodemque Aristotele doctus Dicaearchus huic rationi studioque non defuit; post a Theophrasto Phalereus ille Demetrius, de quo feci supra mentionem, mirabiliter doctrinam ex umbraculis eruditorum otioque non modo in solem atque in pulverem, sed in ipsum discrimen aciemque produxit. Nam et mediocriter doctos magnos in re publica viros et doctissimos homines non nimis in re publica versatos multos commemorare possumus; qui vero utraque re excelleret, ut et doctrinae studiis et regenda civitate princeps esset, quis facile praeter hunc inveniri potest?

Att. Puto posse, et quidem aliquem de tribus nobis; sed perge, ut coeperas.

7 15 *M.* Quaesitum igitur ab illis est, placeret*ne* unum in civitate esse magistratum, cui reliqui parerent, quod exactis regibus intellego placuisse nostris maioribus. Sed quoniam regale civitatis genus probatum quondam postea non tam regni quam regis vitiis repudiatum est, nomen tantum videbitur regis repudiatum, res manebit, si unus omnibus reliquis magistratibus
16 imperabit. Quare nec ephori Lacedaemone sine causa a Theopompo oppositi regibus nec apud nos consulibus tribuni. Nam illud quidem ipsum, quod in iure positum est, habet consul, ut ei reliqui magistratus omnes pareant excepto tribuno, qui post extitit, ne id, quod fuerat, esset. Hoc enim primum minuit consulare ius, quod exstitit, ipse qui eo non teneretur, deinde quod attulit auxilium reliquis non modo magistratibus, sed etiam privatis consuli non parentibus.
17 *Q.* Magnum dicis malum; nam ista potestate nata gravitas optimatium cecidit convaluitque vis multitudinis. *M.* Non est, Quinte, ita. Non ius enim illud solum superbius populo et violentius videri necesse erat, quo posteaquàm modica et sapiens temperatio accessit . . . . † convertem lex in omnis est.

8 18 D o m u m c u m l a u d e r e d e u n t o. Nihil enim praeter laudem bonis atque innocentibus neque ex hostibus neque a sociis reportandum. Iam illud apertum est profecto, nihil esse turpius quam [est] quemquam legari nisi rei publicae causa. Omitto, quem ad modum isti se gerant atque gesserint, qui legatione hereditatis aut syngraphas suas persequuntur; in hominibus est hoc fortasse vitium; sed quaero, quid reapse sit turpius quam sine procuratione senator legatus, sine mandatis, sine ullo rei publicae munere. Quod quidem genus legationis ego consul, quamquam ad commodum senatus pertinere videbatur, tamen adprobante senatu frequentissimo, nisi mihi levis tribunus plebis tum intercessisset, sustulissem. Minui tamen tempus et, quod erat infinitum, annuum feci. Ita tur-

pitudo manet diuturnitate sublata. Sed iam, si pla-
cet, de provinciis decedatur in urbemque redeatur.
Att. Nobis vero placet, sed iis, qui in provinciis
sunt, minime placet. *M.* At vero, Tite, si parebunt 19
his legibus, nihil erit iis urbe, nihil domo sua dul-
cius nec laboriosius molestiusque provincia.

Sed sequitur lex, quae sancit eam tribunorum ple-
bis potestatem, quae *est* in re publica nostra; de qua
disseri nihil necesse est. *Q.* At mehercule ego, fra-
ter, quaero, de ista potestate quid sentias. Nam mihi
quidem pestifera videtur, quippe quae in seditione et
ad seditionem nata sit; cuius primum ortum si re-
cordari volumus, inter arma civium et occupatis et
obsessis urbis locis procreatum videmus. Deinde quom
esset cito necatus tamquam ex XII tabulis insignis ad
deformitatem puer, brevi tempore nescio quo pacto
recreatus multoque taetrior et foedior renatus est.
Quid enim ille non edidit? qui primum, ut impio di- 9
gnum fuit, patribus omnem honorem eripuit, omnia
infima summis paria fecit, turbavit, miscuit; quom
adflixisset principum gravitatem, numquam tamen con-
quievit. Namque ut C. Flaminium atque ea, quae 20
iam prisca videntur propter vetustatem, relinquam,
quid iuris bonis viris Ti. Gracchi tribunatus reliquit?
etsi quinquennio ante D. Brutum et P. Scipionem
consules (quos et quantos viros!) homo omnium in-
fimus et sordidissimus, tribunus plebis C. Curiatius,
in vincula coniecit, quod ante factum non erat. C. vero
Gracchi ruinis et iis sicis, quas ipse se proiecisse in
forum dixit, quibus digladiarentur inter se cives, nonne
omnem rei publicae statum permutavit? Quid iam
de Saturnino, Sulpicio, reliquis dicam? quos ne de-
pellere quidem a se sine ferro potuit res publica.
Cur autem aut vetera aut aliena proferam potius 21
quam et nostra et recentia? Quis umquam tam audax,
tam nobis inimicus fuisset, ut cogitaret umquam de
statu nostro labefactando, nisi mucronem aliquem tri-

bunicium exacuisset in nos? quem quom homines scelerati ac perditi non modo ulla in domo, sed nulla in gente reperirent, gentes sibi in tenebris rei publicae perturbandas putaverunt. Quod nobis quidem egregium et ad inmortalitatem memoriae gloriosum, neminem in nos mercede ulla tribunum potuisse reperiri, 22 nisi cui ne esse quidem licuisset tribuno. Sed ille quas strages edidit! eas videlicet, quas sine ratione ac sine ulla spe bona furor edere potuit inpurae beluae multorum inflammatus furoribus. Quam ob rem in ista quidem re vehementer Sullam probo, qui tribunis plebis sua lege iniuriae faciendae potestatem ademerit, auxilii ferendi reliquerit, Pompeiumque nostrum ceteris rebus omnibus semper amplissimis summisque ecfero laudibus, de tribunicia potestate taceo; nec enim reprehendere libet nec laudare possum.

10 23 *M.* Vitia quidem tribunatus praeclare, Quinte, perspicis, sed est iniqua in omni re accusanda praetermissis bonis malorum enumeratio vitiorumque selectio; nam isto quidem modo vel consulatus vituperari potest, si consulum, quos enumerare nolo, peccata collegeris. Ego enim fateor in ista ipsa potestate inesse quiddam mali; sed bonum, quod est quaesitum in ea, sine isto malo non haberemus. — Nimia potestas est tribunorum plebis. — Quis negat? sed vis populi multo saevior multoque vehementior, quae ducem quod habet, interdum lenior est, quam si nullum haberet. Dux enim suo *se* periculo progredi cogitat, populi impetus periculi rationem sui non habet. — 24 At aliquando incenditur. — Et quidem saepe sedatur. Quod enim est tam desperatum collegium, in quo nemo e decem sana mente sit? Quin ipsum Ti. Gracchum non solum neglectus, sed etiam sublatus intercessor evertit; quid enim illum aliud perculit, nisi quod potestatem intercedenti collegae abrogavit? Sed tu sapientiam maiorum in illo vide: Concessa plebei a patribus ista potestate arma ceciderunt, restincta se-

ditio est, inventum est temperamentum, quo tenuiores
cum principibus aequari se putarent; in quo uno
fuit civitatis salus. — At duo Gracchi fuerunt. — Et
praeter eos quamvis enumeres multos licet, quom
deni creentur, *non* nullos in omni memoria reperies
perniciosos tribunos, leves etiam, non bonos fortasse
plures; invidia quidem summus ordo caret, plebes
de suo iure periculosas contentiones nullas facit.
Quam ob rem aut exigendi reges non fuerunt aut 25
plebi re, non verbo danda libertas; quae tamen sic
data est, ut multis *institutis* praeclarissimis adducere-
tur, ut auctoritati principum cederet. Nostra autem 11
causa, quae, optume et dulcissume frater, incidit in
tribuniciam potestatem, nihil habuit contentionis cum
tribunatu; non enim plebes incitata nostris rebus in-
vidit, sed vincula soluta sunt et servitia concitata
adiuncto terrore etiam militari. Neque nobis cum
illa tum peste certamen fuit, sed cum gravissimo
rei publicae tempore, cui *nisi* cessissem, non diutur-
num beneficii mei patria fructum tulisset. Atque
haec rerum exitus indicavit; quis enim non modo li-
ber, *sed* servus libertate dignus fuit, cui nostra salus
cara non esset? Quodsi is casus fuisset rerum, quas 26
pro salute rei publicae gessimus, ut non omnibus
gratus esset, et si nos multitudinis furentis inflam-
mata invidia pepulisset tribuniciaque vis in me popu-
lum, sicut Gracchus in Laenatem, Saturninus in Me-
tellum, incitasset, ferremus, o Quinte frater, consola-
renturque nos non tam philosophi, qui Athenis fuerunt,
qui hoc facere debent, quam clarissimi viri, qui illa
urbe pulsi carere ingrata civitate quam manere *in* in-
proba maluerunt. Pompeium vero quod una ista in
re non ita valde probas, vix satis mihi illud videris
attendere, non solum ei, quid esset optimum, viden-
dum fuisse, sed etiam quid necessarium. Sensit enim
deberi non posse huic civitati illam potestatem; quippe
quam tanto opere populus noster ignotam expetisset,

qui posset carere cognita? Sapientis autem civis fuit
causam nec perniciosam et ita popularem, ut non
posset obsisti, perniciose populari civi non relinquere.
Scis solere, frater, in huius modi sermone, ut transiri
alio possit, dici 'Admodum' aut 'Prorsus ita est.'
Q. Haud equidem adsentior, tu tamen ad reliqua per-
gas velim. *M*. Perseveras tu quidem et in tua vetere
sententia permanes. *Att*. Nec mehercule ego sane a
Quinto nostro dissentio, sed ea, quae restant, audiamus.
12 27 *M*. Deinceps igitur omnibus magistratibus auspicia
et iudicia dantur, iudicia, ut esset populi potestas, ad
quam provocaretur, auspicia, ut multos inutiles comi-
tiatus probabiles inpedirent morae; saepe enim populi
impetum iniustum auspiciis di immortales represserunt.
Ex iis autem, qui magistratum ceperunt, quod senatus
efficitur, populare *est* sane neminem in summum locum
nisi per populum venire sublata cooptatione censoria.
Sed praesto est huius vitii temperatio, quod senatus
28 lege nostra confirmatur auctoritas; sequitur enim:
Eius decreta rata sunto. Nam ita se res habet,
ut, si senatus dominus sit publici consilii, quodque is
creverit, defendant omnes, et, si ordines reliqui prin-
cipis ordinis consilio rem publicam gubernari velint,
possit ex temperatione iuris, quom potestas in populo,
auctoritas in senatu sit, teneri ille moderatus et con-
cors civitatis status, praesertim si proximae legi pa-
rebitur. Nam proximum est: Is ordo vitio careto,
ceteris specimen esto. *Q*. Praeclara vero, frater,
ista lex, sed et late patet, ut vitio careat ordo, et
29 censorem quaerit interpretem. *Att*. Ille vero, etsi
tuus est totus ordo gratissimamque memoriam retinet
consulatus tui, pace tua dixerim, non modo censores,
sed etiam iudices omnes potest defatigare.

13 *M*. Omitte ista, Attice; non enim de hoc senatu
nec his de hominibus, qui nunc sunt, sed de futuris,
si qui forte his legibus parere voluerint, haec habe-
tur oratio. Nam quom omni vitio carere lex iubeat,

ne veniet quidem in eum ordinem quisquam vitii particeps. Id autem difficile factu est nisi educatione quadam et disciplina; de qua dicemus aliquid fortasse, si quid fuerit loci aut temporis. *Att.* Locus certe 30
non deerit, quoniam tenes ordinem legum, tempus vero largitur longitudo diei. Ego autem, etiamsi praeterieris, repetam a te istum de educatione et de disciplina locum. *M.* Tu vero et istum, Attice, et si quem alium praeteriero. Ceteris specimen esto. Quod si *tenemus*, tenemus omnia. Ut enim cupiditatibus principum et vitiis infici solet tota civitas, sic emendari et corrigi continentia. Vir magnus et nobis omnibus amicus, L. Lucullus, ferebatur, quasi commodissime respondisset, quom esset obiecta magnificentia villae Tusculanae, duo se habere vicinos, superiorem equitem Romanum, inferiorem libertinum; quorum quom essent magnificae villae, concedi sibi oportere, quod iis, qui inferioris ordinis essent, liceret. Non vides, Luculle, a te id ipsum natum, ut illi cuperent? quibus id, si tu non faceres, non liceret. Quis enim 31
ferret istos, quom videret eorum villas signis et tabulis refertas, partim publicis, partim etiam sacris et religiosis? quis non frangeret eorum libidines, nisi illi ipsi, qui eas frangere deberent, cupiditatis eiusdem tenerentur? Nec enim tantum mali est peccare prin- 14
cipes, quamquam est magnum hoc per se ipsum malum, quantum illud, quod permulti imitatores principum existunt. Nam licet videre, si velis replicare memoriam temporum, qualescumque summi civitatis viri fuerint, talem civitatem fuisse; quaecumque mutatio morum in principibus extiterit, eandem in populo secutam. Idque haud paulo est verius, quam 32
quod Platoni nostro placet, qui musicorum cantibus ait mutatis mutari civitatum status; ego autem nobilium vita victuque mutato mores mutari civitatum puto. Quo perniciosius de re publica merentur vitiosi principes, quod non solum vitia concipiunt ipsi, sed

ea infundunt in civitatem, neque solum obsunt, quod ipsi corrumpuntur, sed etiam quod corrumpunt, plusque exemplo quam peccato nocent. Atque haec lex dilatata in ordinem cunctum coangustari etiam potest; pauci enim atque admodum pauci honore et gloria amplificati vel corrumpere mores civitatis vel corrigere possunt. Sed haec et nunc satis et in illis libris tractata sunt diligentius. Quare ad reliqua veniamus.

15 33 Proximum autem est de suffragiis, quae iubeo nota esse optimatibus, populo libera. *Att.* Ita mehercule attendi nec satis intellexi, quid sibi lex aut quid verba ista vellent. *M.* Dicam, Tite, et versabor in re difficili ac multum et saepe quaesita, suffragia in magistratu mandando ac de reo iudicando *sciscenda*que in lege aut rogatione clam an palam ferri melius esset. *Q.* An etiam id dubium est? vereor, ne a te rursus dissentiam. *M.* Non facies, Quinte. Nam ego in ista sum sententia, qua te fuisse semper scio, nihil ut fuerit in suffragiis voce melius; sed obtineri *ne e*a
34 n*on* possint, videndum est. *Q.* Atqui, frater, bona tua venia dixerim, ista sententia maxime et fallit imperitos et obest saepissime rei publicae, quom aliquid verum et rectum esse dicitur, sed obtineri, id est obsisti posse populo, negatur. Primum enim obsistitur, quom agitur severe, deinde vi opprimi in bona causa est melius quam malae cedere. Quis autem non sentit omnem auctoritatem optimatium tabellariam legem abstulisse? quam populus liber numquam desideravit, idem oppressus dominatu ac potentia principum flagitavit. Itaque graviora iudicia de potentissimis hominibus extant vocis quam tabellae. Quam ob rem suffragandi nimia libido in non bonis causis eripienda fuit potentibus, non latebra danda populo, in qua bonis ignorantibus, quid quisque sentiret, tabella vitiosum occultaret suffragium. Itaque isti rogationi neque lator quisquam est inventus nec auctor umquam
16 35 bonus. Sunt enim quattuor leges tabellariae, quarum

prima de magistratibus mandandis. Ea est Gabinia,
lata ab homine ignoto et sordido. Secuta biennio
post Cassia est de populi iudiciis a nobili homine
lata, L. Cassio, sed, pace familiae dixerim, dissidente
a bonis atque omnis rumusculos populari ratione aucu-
pante. Carbonis est tertia de iubendis legibus ac ve-
tandis, seditiosi atque inprobi civis, cui ne reditus
quidem ad bonos salutem a bonis potuit adferre. Uno 36
in genere relinqui videbatur vocis suffragium, quod
ipse Cassius exceperat, perduellionis. Dedit huic quo-
que iudicio C. Coelius tabellam doluitque, quoad vixit,
se, ut opprimeret C. Popilium, nocuisse rei publicae.
Et avus quidem noster singulari virtute in hoc mu-
nicipio, quoad vixit, restitit M. Gratidio, cuius in ma-
trimonio sororem, aviam nostram, habebat, ferenti legem
tabellariam; excitabat enim fluctus in simpulo, ut di-
citur, Gratidius, quos post filius eius Marius in Aegaeo
excitavit mari. Ac nostro quidem † qui quom res
esset ad se delata, M. Scaurus consul: 'Utinam', in-
quit, 'M. Cicero, isto animo atque virtute in
summa re publica nobiscum versari quam in
municipali maluisses!' Quam ob rem, quoniam 37
non recognoscimus nunc leges populi Romani, sed aut
repetimus ereptas aut novas scribimus, non quid hoc
populo obtineri possit, sed quid optimum sit, tibi
dicendum puto. Nam Cassiae legis culpam Scipio
tuus sustinet, quo auctore lata esse dicitur. Tu si
tabellariam tuleris, ipse praestabis; nec enim mihi
placet nec Attico nostro, quantum e vultu eius in-
tellego. *Att.* Mihi vero nihil umquam populare pla- 17
cuit, eamque optimam rem publicam esse dico, quam
hic consul constituerat, quae sit in potestate optimo-
rum. *M.* Vos quidem, ut video, legem antiquastis sine 38
tabella. Sed ego, etsi satis dixit pro se in illis libris
Scipio, tamen ita libertatem istam largior populo, ut
auctoritate et valeant et utantur boni. Sic enim a me
recitata lex est de suffragiis: Optimatibus nota,

plebi libera sunto. Quae lex hanc sententiam continet, ut omnes leges tollat, quae postea latae sunt, quae tegunt omni ratione suffragium, ne quis inspiciat tabellam, ne roget, ne appellet; pontes etiam lex
39 Maria fecit angustos. Quae si opposita sunt ambitiosis, ut sunt fere, non reprehendo; sin † valuerint tamen leges ut ne sim ambitus, habeat sane populus tabellam quasi vindicem libertatis, dum modo haec optimo cuique et gravissimo civi ostendatur ultroque offeratur, ut in eo sit ipso libertas, in quo populo potestas honeste bonis gratificandi datur. Eoque nunc fit illud, quod a te modo, Quinte, dictum est, ut minus multos tabella condemnet, quam solebat vox, quia populo licere satis est. Hoc retento reliqua voluntas auctoritati aut gratiae traditur. Itaque, ut omittam largitione corrupta suffragia, non vides, si quando ambitus sileat, quaeri in suffragiis, quid optimi viri sentiant? Quam ob rem lege nostra libertatis species datur, auctoritas bonorum retinetur, contentionis causa tollitur.

18 40 Deinde sequitur, quibus ius sit cum populo agendi aut cum senatu; *tum* gravis et, ut arbitror, praeclara lex: *Quae cum populo* quaeque in patribus agentur, modica sunto, id est modesta atque sedata; actor enim moderatur et fingit non modo mentem ac voluntates, sed paene vultus eorum, apud quos agit. Quod est in senatu non difficile, est enim ipse senator is, cuius non ad auctorem referatur animus, sed qui per se ipse spectari velit. Huic iussa tria sunt: ut adsit; nam gravitatem res habet, quom frequens ordo est; ut loco dicat, id est rogatus; ut modo, ne sit infinitus; nam brevitas non modo senatoris, sed etiam oratoris magna laus est in sententia. Nec est umquam longa oratione utendum, nisi aut peccante senatu (quod fit ambitione saepissime) nullo magistratu adiuvante tolli diem utile est, aut quom tanta causa est, ut opus sit oratoris copia vel ad hortandum vel ad

docendum; quorum generum in utroque magnus no-
ster Cato est. Quodque addit: causas populi te- 41
neto, est senatori necessarium nosse rem publicam
(idque late patet: quid habeat militum, quid valeat
aerario, quos socios res publica habeat, quos amicos,
quos stipendiarios, qua quisque sit lege, condicione,
foedere), tenere consuetudinem decernendi, nosse ex-
empla maiorum. Videtis iam genus hoc omne scien-
tiae, diligentiae, memoriae, sine quo paratus esse se-
nator nullo pacto potest.

Deinceps sunt cum populo actiones, in quibus pri- 42
mum et maximum: Vis abesto. Nihil est enim
exitiosius civitatibus, nihil tam contrarium iuri ac
legibus, nihil minus et civile et humanum quam com-
posita et constituta re publica quicquam agi per vim.
Parere iubet intercessori, quo nihil praestantius; in-
pediri enim bonam rem melius quam concedi malae.

Quod vero actoris iubeo esse fraudem, id totum 19
dixi ex Crassi, sapientissimi hominis, sententia; quem
est senatus secutus, quom decrevisset C. Claudio con-
sule de Cn. Carbonis seditione referente invito eo,
qui cum populo ageret, seditionem non posse fieri,
quippe cui liceat concilium, simul atque intercessum
turbarique coeptum sit, dimittere. Quod qui permo-
vet, quom agi nihil potest, vim quaerit, cuius inpu-
nitatem amittit hac lege. Sequitur illud: Interces-
sor rei malae salutaris civis esto. Quis non 43
studiose rei publicae subvenerit hac tam praeclara
legis voce laudatus?

Sunt deinde posita deinceps, quae habemus etiam
in publicis institutis atque legibus: Auspicia ser-
vanto, auguri parento. Est autem boni auguris
meminisse *se* maximis rei publicae temporibus praesto
esse debere, Iovique optimo maximo se consiliarium
atque administrum datum, ut sibi eos, quos in auspi-
cio esse iusserit, caelique partes sibi definitas esse
traditas, e quibus saepe opem rei publicae ferre possit.

Deinde de promulgatione, de singulis rebus agendis, de privatis magistratibusve audiendis.

44 Tum leges praeclarissimae de duodecim tabulis translatae duae, quarum altera privilegia tollit, altera de capite civis rogari nisi maximo comitiatu vetat. Et nondum inventis seditiosis tribunis plebis, ne cogitatis quidem, admirandum tantum maiores in posterum providisse. In privatos homines leges ferri noluerunt; id est enim privilegium; quo quid est iniustius? quom legis haec vis sit: scitum et iussum in omnis. Ferri de singulis nisi centuriatis comitiis noluerunt; discriptus enim populus censu, ordinibus, aetatibus plus adhibet ad suffragium consilii quam fuse in tribus convocatus.
45 Quo verius in causa nostra vir magni ingenii summaque prudentia, L. Cotta, dicebat nihil omnino actum esse de nobis; praeter enim quam quod comitia illa essent armis gesta servilibus, praeterea neque tributa capitis comitia rata esse posse neque ulla privilegii; quocirca nihil nobis opus esse lege, de quibus nihil omnino actum esset legibus. Sed visum est et vobis et clarissimis viris melius, de quo servi et latrones scivisse *se* aliquid dicerent, de hoc eodem cunctam Italiam, quid sentiret, ostendere.

20 Sequitur de captis pecuniis et de ambitu. Leges-
46 que quom magis iudiciis quam verbis sanciendae sint, adiungitur: Noxiae poena par esto, ut in suo vitio quisque plectatur, vis capite, avaritia multa, honoris cupiditas ignominia sanciatur. Extremae leges sunt nobis non usitatae, rei publica necessariae. Legum custodiam nullam habemus; itaque eae leges sunt, quas apparitores nostri volunt; a librariis petimus, publicis litteris consignatam memoriam publicam nullam habemus. Graeci hoc diligentius, apud quos *νομοφύλακες* creabantur, nec ii solum litteras (nam id quidem etiam apud maiores nostros erat), sed etiam facta hominum observabant ad legesque revocabant.
47 Haec detur cura censoribus, quandoquidem eos in re

publica semper volumus esse. Apud eosdem, qui magistratu abierint, edant et exponant, quid in magistratu gesserint, deque iis censores praeiudicent. Hoc in Graecia fit publice constitutis accusatoribus; qui quidem graves esse non possunt, nisi sunt voluntarii. Quocirca melius rationes referri, causamque exponi censoribus, integram tamen legi, accusatori iudicioque servari.

Sed satis iam disputatum est de magistratibus, nisi forte quid desideratis. *Att.* Quid? si nos tacemus, locus ipse te non admonet, quid tibi sit deinde dicendum? *M.* Mihine? de iudiciis arbitror, Pomponi; id est enim iunctum magistratibus. *Att.* Quid? de 48
iure populi Romani, quem ad modum instituisti, dicendum nihil putas? *M.* Quid tandem hoc loco est quod requiras? *Att.* Egone? quod ignorari ab iis, qui in re publica versantur, turpissimum puto. Nam ut modo a te dictum est leges a librariis peti, sic animadverto plerosque in magistratibus ignoratione iuris sui tantum sapere, quantum apparitores velint. Quam ob rem, si de sacrorum alienatione dicendum putasti, quoniam de religione leges proposueras, faciendum tibi est, ut magistratibus lege constitutis de potestatum iure disputes. *M.* Faciam breviter, si con- 49
sequi potuero; nam pluribus verbis scripsit ad patrem tuum M. Iunius sodalis perite meo quidem iudicio et diligenter; nos autem de iure naturae cogitare per nos atque dicere debemus, de iure populi Romani quae relicta sunt et tradita. *Att.* Sic prorsum censeo et id ipsum, quod dicis, expecto.

FRAGMENTA
LIBRORUM DE LEGIBUS.

1. *Lactant. inst. div. III 19. 2 At illi, qui de mortis bono disputant, sic argumentantur: 'Si nihil est post mor-*

tem, non est malum mors; aufert enim sensum mali; si autem supersunt animae, est etiam bonum, quia immortalitas sequitur.' Quam sententiam Cicero de legibus sic explicavit: Gratulemurque nobis, quoniam mors aut meliorem, quam qui est in vita, aut certe non deteriorem adlatura est statum; nam sine corpore animo vigente divina vita est, sensu carente nihil profecto est mali.

2. *Lactant. inst. div. V 8. 10 Nunc autem mali sunt ignoratione recti ac boni. Quod quidem Cicero vidit; disputans enim de legibus:* Sicut una, *inquit*, eademque natura mundus omnibus partibus inter se congruentibus cohaeret ac nititur, sic omnes homines inter se natura confusi pravitate dissentiunt nec se intellegunt esse consanguineos et subiectos sub unam eandemque tutelam; quod si teneretur, deorum profecto vitam homines viverent.

3. *Macrob. de differ. et societ. Graeci Latinique verbi 17. 6 et auct. inc. de verbo V 6 ed. Jan., p. 160 Endl. Graeci in coniunctivo modo tempora bina coniungunt; proprium Latinorum est, ut modo indicativa pro coniunctivis, modo coniunctiva pro indicativis ponant. Cicero de legibus tertio:* Qui poterit socios tueri, si dilectum rerum utilium et inutilium non habebit?

4. *Macrob. Saturn. VI 4. 8 Cicero in quinto de legibus:* Visne igitur, quoniam sol paululum a meridie iam devexus videtur nequedum satis ab his novellis arboribus omnis hic locus opacatur, descendamus ad Lirim eaque, quae restant, in illis alnorum umbraculis persequamur?